

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20532> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Groothedde, Michel

Title: Een vorstelijke palts te Zutphen ? : macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening

Issue Date: 2013-02-14

9 Vondsten

9.1 Bouwmateriaal en architectuurfragmenten van het palts-complex

9.1.1 Muurwerk van de aula: tufsteen en moeraserts

In het algemeen kan gesteld worden dat tufsteenbouw in Oost-Nederland grofweg thuis hoort in de periode van circa 800 tot 1250. Het materiaal was aanvankelijk hoofdzakelijk afkomstig uit de ruïnes van Romeinse forten en steden als Nijmegen en Xanten, en werd vanaf de 11^e eeuw ook weer opnieuw gewonnen in de groeves ten westen van Andernach in de Eifel. Dát het inderdaad om Romeins materiaal gaat is onder meer gebleken in Deventer, waar in de resten van vroege steenbouw ook stukken Romeins baksteen zijn verwerkt.³⁷⁶ In Zutphen wordt tufsteen in combinatie met Romeinse gebakken stenen ook regelmatig aangetroffen in de bewoningslagen uit de 9^e tot 11^e eeuw.³⁷⁷

Het bouwmateriaal tufsteen werd gebruikt voor geestelijke gebouwen (zoals kerken, kloosters en kapittelgebouwen), vorstelijke gebouwen (zoals paltsen en vroege adellijke woontorens) en militaire structuren. Ook is tufsteen aangetroffen als bouwmateriaal voor de oudste stenen burgerhuizen in Deventer en Utrecht. In de middeleeuwen stond het materiaal bekend als *duyfsteen* of *dufstein*. Het werd onder andere naar Holland, Groningen, Friesland en Jutland geëxporteerd. Deventer fungeerde daarbij vermoedelijk als belangrijke stapelplaats.

Dat tufsteen verdrongen wordt door baksteen heeft vooral met de politieke situatie in de middeleeuwen te maken. In de 11^e en een groot deel van de 12^e eeuw kon het materiaal makkelijk worden geïmporteerd omdat het centrale gezag de rivieren effectief controleerde. Na het afbrokkelen van de rijksgezag en de opkomst van vele territoriale vorstendommen moest tussen Andernach (de stapelplaats) en Arnhem in de 13^e eeuw liefst 15 keer tol worden betaald, waardoor de kosten met 35 tot 75% stegen!³⁷⁸ Lokaal baksteen produceren werd goedkoper. Baksteen werd vanaf ongeveer 1200 opnieuw op grote schaal geproduceerd. Een minstens zo belangrijke oorzaak voor het goeddeels verdwijnen van tufsteen was dat de steden in de 13^e eeuw in wezen zelfstandige staatjes werden en de tufsteen aanvankelijk bestemd was voor rijksgebouwen, kerkelijke gebouwen en de (rijks)adel. In de kerkbouw bleef tufsteen wel nog -tolvrij- lange tijd in gebruik voor bijzondere toepassingen en decoratie.³⁷⁹

Tufsteen werd in de 11^e en 12^e eeuw vooral gebruikt in de vorm van kistwerk (ook wel 'vulmuur' genoemd): een tufstenen binnen- en buitenschil met een vulling van harde mortel met brokken moerasijzererts, natuursteen en/of brokken tufsteen. Tufsteen werd vanaf de 15^e eeuw grootschalig uit oude gebouwen gesloopt en vermalen tot gruis als bestanddeel van trasmortel.³⁸⁰ De Romeinen gebruikten reeds een vulkanische as-component (pozzulaan) in hun beton, waardoor het materiaal fors in kracht toenam.

³⁷⁶ Bartels 2006a, 82.

³⁷⁷ Groothedde 1999b; Groothedde 2004.

³⁷⁸ Bartels 2006b, 26.

³⁷⁹ De geestelijkheid was vrijgesteld van betaling van de rijkstollen en ook van de tol van het Gelderse Lobith.

³⁸⁰ O.a. Bartels 2006b, 26-27.

Door deze laatmiddeleeuwse tufsteenexploitatie is wat er in de bodem aan tufsteen wordt gevonden een fractie van wat er oorspronkelijk geweest is.

Het is reeds uitvoerig beschreven dat van het hoofdgebouw, de aula, bijzonder weinig in de bodem resteerde. De aangetroffen architectuurfragmenten zijn eveneens schaars. Afgezien van de plattegrond van het gebouw en de lay-out van het paltscomplex zeggen ook de gebruikte bouwmaterialen en architectuurfragmenten iets over het uiterlijk van het gebouw en wellicht over de datering, fasering en status.

Over het muurwerk zelf is ons slechts iets bekend uit twee bewaard gebleven delen van het metselwerk: de oostmuur uit de opgraving van 1999 en het tussenmuurtje S 1 in de opgraving van 1946. De oostmuur kent, zoals reeds beschreven, drie faseringen. De buitenschil van de oudste fase is uitsluitend in tufsteen uitgevoerd met een 10-lagenmaat van 114 cm. De steendiktes zijn variabel: 8 tot 15 cm. De muur was met kalkmortel 'vertind'. De stenen waren dus vaag zichtbaar door de muurafwerking heen. De buitenschil van de tweede bouwphase, de herstelling van de zuidoosthoek van het gebouw, is een mengeling van hergebruikte tufstenen met eveneens een variabele dikte en gekapte moerasertsblokken. Het gemengde aanzicht van tufsteen en erts was mogelijk zo bedoeld. Er zijn geen aanwijzingen voor pleisterwerk aangetroffen. Een bruikbare 10-lagenmaat is niet te geven. Het gaat deels om hergebruikt materiaal en de ertsblokken zijn relatief groot; tot 40 cm lang en tot 30 cm hoog. De derde bouwphase is de hoektoren/steunbeer. We zagen reeds dat deze toren in de eerste helft van de 13^e eeuw is toegevoegd. Het is geheel in tufsteen uitgevoerd, waarbij wel moeraserts in het kistwerk is verwerkt, maar ook hier is sprake van hergebruikte tufsteen.

Het tussenmuurtje S 1 in de opgraving van Renaud is 68 cm dik en bestaat uit tufstenen met een variabele lengte; 16 tot 52 cm. De dikte is vrij constant; 8 tot 9 cm. Hierbij is een 10-lagenmaat te verwachten van ca. 100 cm. De door Renaud beschreven dikte van de tufstenen staat overigens in schril contrast met het noordprofiel van proefsleuf 1 waarop de tufmuur in doorsnede is getekend. Hierop zijn zeven steenlagen getekend met een maat van 95 cm dikte. Een 10-lagenmaat zou dan op ongeveer 135 cm uitkomen. Verder kunnen we in zijn algemeenheid stellen dat de uitbraaksporen en slooplagen van de aula wijzen op een hoofdzakelijk in tufsteen opgetrokken gebouw.

9.1.2 Baksteen vóór 1200

Een speciale categorie bouwmaterialen wordt gevormd door de bakstenen. Dan bedoelen we niet de bakstenen van na 1200, maar oudere bakstenen in de context van de bouw en verbouw van de tufstenen aula in de volle middeleeuwen. Regelmatig worden in Karolingische context bakstenen aangetroffen. In de meeste gevallen lijkt het om Romeins bouwpuin te gaan dat met hergebruikte tufsteen uit de Romeinse ruïnesteden en castella is ingevoerd. De hypothetische Karolingische kerk ten tijde van de Vikingaanval was deels of geheel opgetrokken in Romeinse bouwmaterialen (zie 7.1.1).³⁸¹

³⁸¹ Groothedde 1999a, 21; Groothedde 2004b. De vondst van een baksteen met legioenstempel van het 1^e legioen Minerva Antoniniana uit Xanten in een laat-Karolingische kuil bevestigt dit.

Een afvalkuil uit rond 900 aan de Kuiperstraat (Zu-St 1901) bevatte, naast wat tufsteen en andere natuursteen, ook vier fragmenten baksteen. Maar ook in jongere contexten (maar dan wel ouder dan 13^e-eeuws) worden bakstenen aangetroffen: in Huize van de Kastele in de ophogingslaag HvdK 30 die stratigrafisch tussen de eerste helft van de 11e eeuw en de bouw van het bijgebouw rond 1100 valt. Het gaat om vijf fragmenten met een oranje matig hard baksel en insluitsels van grof zand en grind. Kenmerkend zijn de krasjes op de vlakke zijden, veroorzaakt door het afstrijken van de steen tijdens het vormen. Eén fragment heeft een afschuining, waarbij het lijkt of het een ronde bodem is geweest van een stuk architectuur. Het baksel van de vijf fragmenten wijkt af van de doorgaans hardere en donkeroranje baksels van Romeinse baksteen³⁸² en de laatmiddeleeuwse bakstenen. Het gaat dus om 11e-eeuwse bakstenen. Dit is op zich niet vreemd. Bij diverse palts- en kerkopgravingen zijn volmiddeleeuwse bakstenen aangetroffen.³⁸³ Ze werden, vergelijkbaar met de Romeinse toepassing, in speklagen gebruikt, of als contrast ten opzichte van het grijze tufsteen in rondbogen. Stratigrafisch zijn de bakstenen ouder dan de bouw van het tufstenen bijgebouw rond 1100, dus een toepassing in de eerder opgetrokken aula ligt voor de hand. In het uitbraakspoor van de westelijke muur van de aula (HvdK 62) is ook een volmiddeleeuwse baksteen aangetroffen.

9.1: HvdK 19: twee zijden van een verbrande, vermoedelijk Romeinse, baksteen.

9.2: HvdK 30: volmiddeleeuwse bakstenen van de aula of een bijgebouw uit een 11-eeuwse laag.

9.3: HvdK 63: twee zijden van een volmiddeleeuwse baksteen uit de sloop laag van de westbouw van de aula.

382 In kuil HvdK 19 is een fragment van een secundair verbrande Romeinse baksteen gevonden. De kuil is Karolingisch of ouder.

383 Onder meer in Paderborn en in Hildesheim (met naamstempels van bisschop Bernward van Hildesheim in de Romeinse traditie). Brandt & Eggebrecht 1993.

Een tiental andere baksteenfragmenten komt her en der in sporen voor rond het plein 's-Gravenhof, vooral in de opgraving Zutphen-Stadhuis. Het is niet altijd duidelijk of het om Romeinse, Karolingische of volmiddeleeuwse baksteen gaat. In elk geval werd vanaf de Karolingische tijd baksteen toegepast en bij de bouw van de aula lijkt contemporaine baksteen te zijn gebruikt, doch in kleine hoeveelheden en voor vermoedelijk zuiver decoratieve doeleinden.

Als we kijken naar de stenen bijgebouwen dan is ook hier tufsteen als primair bouw materiaal toegepast. Dit geldt voor het bijgebouw in werkput 2 van Huize van de Kastele alsook voor het poortgebouw in de Lange Hofstraat. Bij dit laatste gebouw is duidelijk dat hier ook gebouwd is in het gebruikelijke kistwerk, waarin vooral moerasijzererts als 'bijmenging' werd toegepast. Voor het bijgebouw van Huize van de Kastele is dit ook waarschijnlijk, aangezien het opgebroken muurwerk veel kalkmortel en moerasijzererts bevat.

Ook de 11^e-eeuwse fase van de Sint-Walburgiskerk was/is in tufsteen opgetrokken, eveneens in kistwerk met moerasijzererts.³⁸⁴

Over het geheel genomen is het Zutphense paltscomplex dus een tufstenen gebouwencomplex geweest.

9.1.3 Leisteen

De kap van het hoofdgebouw was tot aan de sloop met leien gedekt. Daarop wijst de opvallende leisteenlaag in de slooplagen van de aula (zie 8.5). In de beschrijving van de stratigrafie is duidelijk geworden dat deze laag na het eerste kwart van de 14^e eeuw moet dateren, maar waarschijnlijk zelfs uit de tijd van de definitieve sloop van het gebouw in de 17^e eeuw. Op de veldtekeningen van 's-Gravenhof 1946, 1999 en Huize van de Kastele komt leisteen consequent voor als bestanddeel van het slooppuin in de uitbraaksporen van de aula. Ook oudere puinniveaus en de met het stenen gebouw samenhangende sporen bevatten vrij consequent leisteen, zodat verondersteld mag worden dat leisteen van oudsher de dakbedekking van het gebouw is geweest. Slechts één complete leisteenplaat werd in 1946 bewaard. Hieraan is overduidelijk te zien dat de aula een traditionele Rijnlandse dekking ('*koeverdak*') had. Helaas heeft de leisteenplaat, met een maximale breedte van 23 cm, geen vondstnummer dat op een tekening is terug te vinden (geïnk't met Zp KS). Het is dus niet te zeggen of de Rijnlandse dekking betrekking heeft op de oudste bouwfasen of die van de grote renovatie van rond 1470. Een leisteendekking past eveneens bij de status van de overige tufstenen gebouwen van het paltscomplex. Leisteen is in alle opgravingen aangetroffen, ook in volmiddeleeuwse sporen.

9.4: 's-Gravenhof 1946: voor- en keerzijde van een complete plaat van een daklei.

384 Bastemeijer 1997.

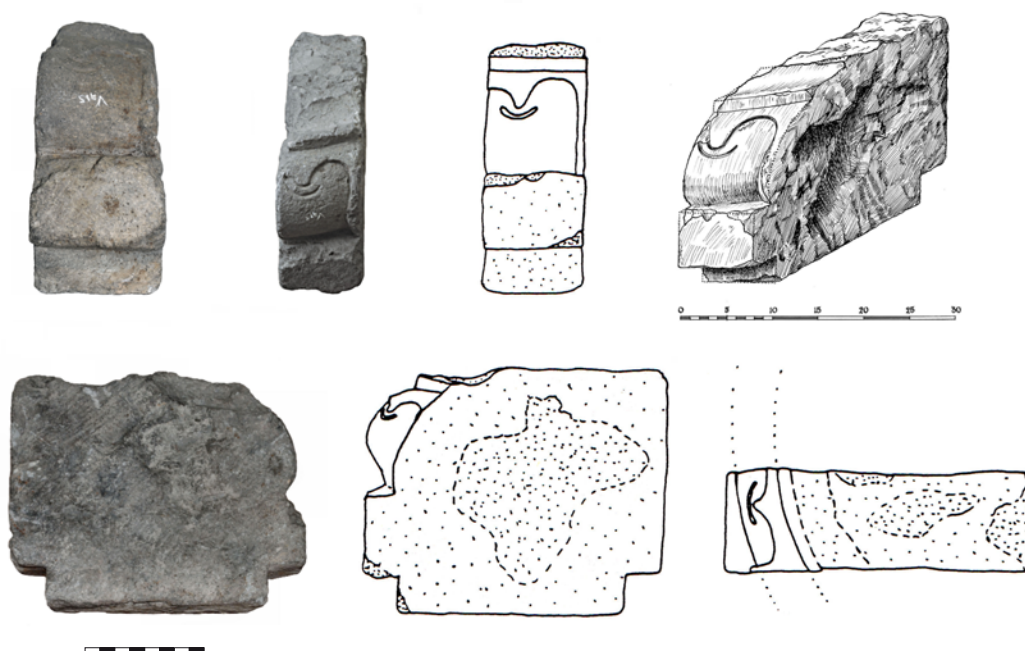
9.1.4 Architectuurfragmenten

In de diverse opgravingen zijn bouwfragmenten geborgen die iets over de architectuur van het gebouw kunnen vertellen. Daarbij moet echter rekening worden gehouden dat het hoofdgebouw tot in de 13^e eeuw zeker enige malen is hersteld/verbouwd. We behandelen dan ook uitsluitend de romaanse bouwfragmenten.

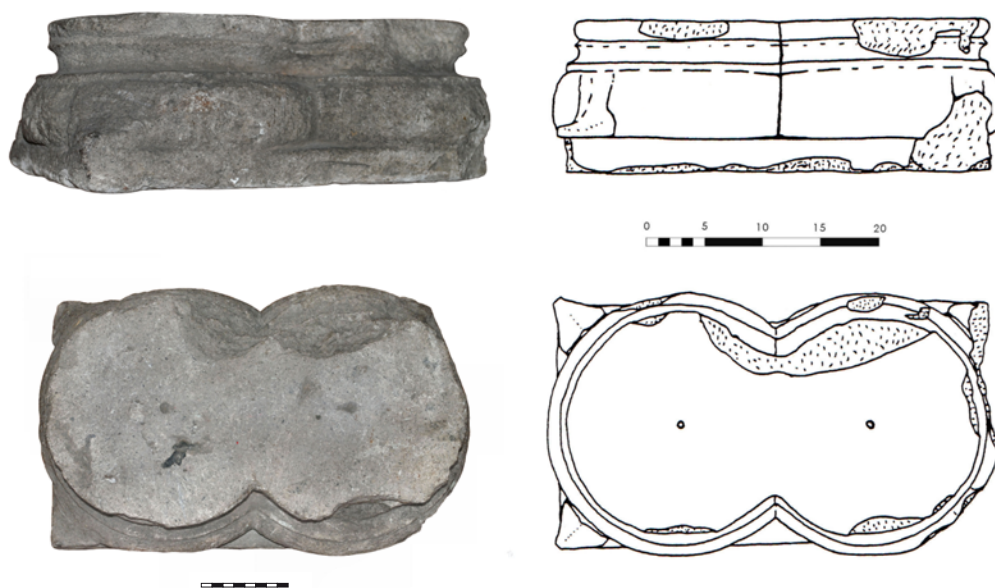
De opgravingen van 1946 hebben slechts vijf architectuurfragmenten opgeleverd. Het gaat om een secundair bewerkt deel van een groot en versierd basement van trachiet, een dubbelbasement van trachiet, een sterk geprofileerd fragment van een basement van zachte kalksteen, een plat stuk grijze kalksteen met decoratieve groeven en een zuil van kolenkalksteen (hardsteen). Opvallend is dat Renaud alleen het eerste, secundair bewerkte, stuk noemt in zijn verslag, en niet de andere vier fragmenten.³⁸⁵ Dit stuk **basement** vertoont aan de onderzijde twee sponningen. Het is als een schijf uit een oorspronkelijk (half) rond basement gekapt. De sponningen wijzen op een hergebruik als deel van een laatmiddeleeuws venster met luiken. De uitschulping en de roestvlekken aan de zijkant kunnen zelfs wijzen op de functie van duimsteen. Het is door de latere bewerking niet meer te achterhalen of het een halfbasement is geweest (verwerkt in een muur) of een geheel rond basement (van een vrijstaande zuil). De oorspronkelijke opzet bestond uit een vierkante basis, daarop een versierde *torus* (ronde schijf), daarboven de *trochilus* (een holle versmalling). Daarop zal de zuilschacht hebben gestaan. Het oorspronkelijke basement had een diameter van ca. 40 cm (rond, dan wel halfrond). Daarop stond een zuilschacht met een diameter van ca. 24 cm. Dit is veel groter dan een basement van een deelzuiltje van een romaans venster. Zelfs voor een zuil van een arcadeboog lijkt het basement aan de grote kant maar uitgesloten is het niet. Waarschijnlijker is het dat het basement hoort bij een dragende zuil van een gewelf (rond) of van een fors aangezette colonnet van een ingangspartij (halfrond). De versiering op de *torus* wijst op een opvallende plek in het gebouw. Verder is het vermelden waard dat op het bovenste vlak (de aanzet van de zuil) een rossig grijze dunne pleister aanwezig is.

Het **dubbelbasement** wijst op de functie in een romaanse vensterarcade, maar dan met twee naast elkaar staande zuiltjes van maximaal 17,5 cm diameter elk. Dit kan worden gezien als een net wat chiquere uitvoering dan een eenvoudige deelzuil (zie afb. 9.19). De 'opbouw' is een rechthoekige basis met daarop een (dubbel)*torus* met hoekvoluten, daarop de *trochilus* en daarop een tweede *torus* die als basis van de zuilschacht dient. Dit basement dateert zeker niet uit de bouwtijd (11^e eeuw). De vorm met uitbuikende *torus* en bladvormige voetvoluten ('voetloven') op de hoeken lijkt het basement eerder in de late 12^e eeuw of begin 13^e eeuw te dateren. Een vergelijkbaar klein basement werd in het tufstenen huis Raadhuissteeg 6 aangetroffen (zie voor de ligging afb. 8.73). Vergelijkbare dubbelzuilen zijn aanwezig in het *triforium* achter het drielichtvenster in de toren van de Sint-Walburgiskerk. Deze bouwphase dateert uit de eerste decennia van de 13^e eeuw. We hebben met dit basement mogelijk te maken met een verbouwingsfase van de aula. Dit basement is secundair gebruikt in vermoedelijk een vloer. De bovenzijde is geheel glad gesleten.

³⁸⁵ Renaud 1950, 19.

'sGR1946 verkapt trachieten basement

'sGR1946 - dubbelbasement

9.5: 's-Gravenhof 1946: secundair bewerkt fragment van een groot versierd trachieten basement (11^e-eeuws?) en een trachieten dubbelbasement (ca. 1200).

Het hardstenen fragment van een **zuilschacht** (zwartgrijze kolenkalksteen) heeft een diameter van 11,7 cm. Het is zorgvuldig afgewerkt. Ook hier moet worden gedacht aan een deelzuil van een romaans venster. Over de datering valt niets met zekerheid te zeggen. Toch is de steensoort 'exotisch' en kan het goed

afkomstig zijn van de 11^e-eeuwse fase. In de middeleeuwen vanaf de 12^e eeuw komt deze steensoort in Zutphen in de bouw niet voor, wel zijn hardsteensoorten gebruikt voor grafstenen vanaf de 15^e eeuw.

Het fragment van een **basement** van zachte witte kalksteen is zeer rijk vormgegeven. Het bestaat uit ronde en meerhoekige geledingen en bladvoluten. Het profiel is vermoedelijk niet compleet. Ook hier is de datering niet duidelijk, maar 11^e-eeuws is het fragment niet. Een datering in de 13^e eeuw ligt meer voor de hand.

Tot slot is er een 4,3 cm dik plat fragment **versierde** (Muschel)**kalksteen**. Het stuk vertoont lijnen en florale (?) motieven. De decoratie is met een zeer fijne beitel vervaardigd. Het fragment maakt deel uit van een plaat die vermoedelijk een wand sierde, bijvoorbeeld een fries boven een portaal. Zowel de ongebruikelijke steensoort als de decoratie doen een datering in de 11e eeuw vermoeden.

De opgraving van 1999 (de oostmuur) heeft één **halfbasement** van tufsteen opgeleverd, secundair verwerkt in de fundering van het hoektorentje ('s-Gr'99 V50). Het stuk meet 30 x 28 cm en is 13,5 cm hoog. Het heeft een eenvoudig profiel met een afschuining aan de bovenzijde en hoekkepertjes ('kapelletjes') in de hoeken. Het stuk moet als halfronde basis hebben gediend van een kolonnet of, waarschijnlijker, een halfronde liseen in de gevel van het gebouw. Het zal tot de oude opzet van de aula hebben behoord, aangezien het al in de vroege 13^e eeuw is hergebruikt.

Het onderzoek in de drie werkputten van Huize van de Kastele leverde slechts twee architectuurfragmenten op. Het belangrijkste stuk lag nog vrijwel in situ. Het gaat om de tufstenen **hoeksteen** van het bijgebouw (HvdK V28). Het is een eenvoudig rechthoekig blok van 32 x 29 cm, 20 cm hoog met een afschuining aan de bovenzijde (vergelijkbaar met Gr'99 V50). Het vormde daarmee de 6 cm uitstekende 'plint' van het gebouw. De muren van het gebouw zijn tot in de fundering gesloopt maar de hoeksteen is losgewerkt op de kop op zijn plek blijven liggen. Uit de stratigrafie van werkput 2 weten we dat het bijgebouw omstreeks 1100 is gebouwd en al enige decennia later is gesloopt.

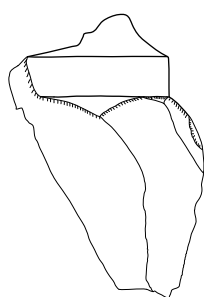
Het tweede stuk is los gevonden tussen het puin van het westwerk van de aula (werkput 3, HvdK V132). Het gaat om een tufsteen met een driekwartronde vorm en een rechthoekig uitsteeksel. De steen is 10 cm dik. Er zijn twee verklaringen voor de functie. De eerste verklaring is dat de steen deel uit maakte van een **hoekcolonnet** van een venster of boognis. Op het ronde vlak zitten resten van witte pleister. De tweede verklaring is dat het een deel van een **hoekcolonnet** van een gewelfaanzet is. De driekwart ronding kan op de positie in de hoek van een ruimte wijzen, in dit geval in de westbouw van de aula. De functie wijst dan op de aanwezigheid van een overwelfde ruimte. De pleistering past goed bij beide functies. De steen moet bij de sloopactiviteiten in de 12^e eeuw losgekomen zijn. Het zal daarmee tot de oorspronkelijke opzet van de aula behoren.

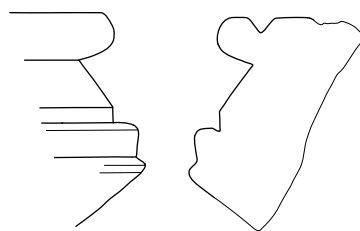
9.6: Diverse in de tekst genoemde bouw- en architectuurfragmenten.

Bij de rioolvervanging van 1998 werden in de zuidwesthoek van het plein drie tufsteenfragmenten geborgen. Het gaat om een taps toelopende steen met een lengte van 35 cm en een dikte van 9 cm. De steen loopt van 15 tot 10 cm taps toe. Het gaat vermoedelijk om een **segmentsteen** in een rondboog van een venster. De twee overige stenen zijn niet precies te plaatsen, een ervan is een gewoon tufsteenbroodje, de ander een 9 tot 10 cm dikke steen van 26 x 28 cm.

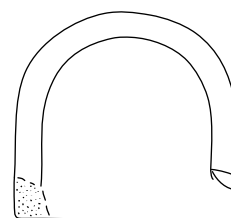
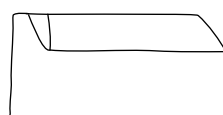
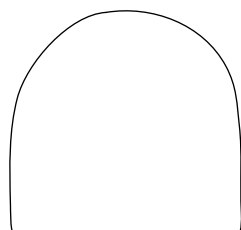
Een bouwfragment dat geheel in situ is geborgen, is het **trachietblok** uit de tufstenen 'Hofpoort' in de Lange Hofstraat (LH'99). Het trachietblok is 49 cm lang, 30 tot 32 cm hoog en 32 cm breed. De zichtzijde vertoont een 9,5 cm diep gat. De functie is door de positie in de poort duidelijk geworden. Het gaat om het gat van een **poortdeurvergrendeling**. De steen zat namelijk achter de poortboog aan de noordzijde. De datering is te koppelen aan de aanleg van de omwalling rond 1125.

's-GR-Kerkhof ongenummerd
schaal 1:4

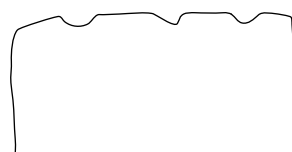
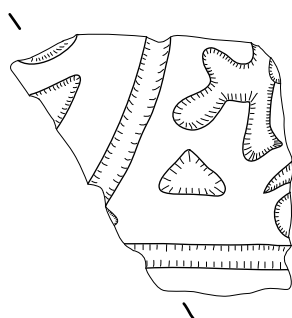
's-GR 1946 ongenummerd
kalksteenbasement schaal 1:4

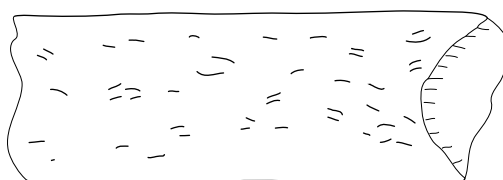
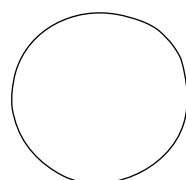
's-GR'99 V50 schaal 1:10

's-GR'98 ongenummerd schaal 1:10

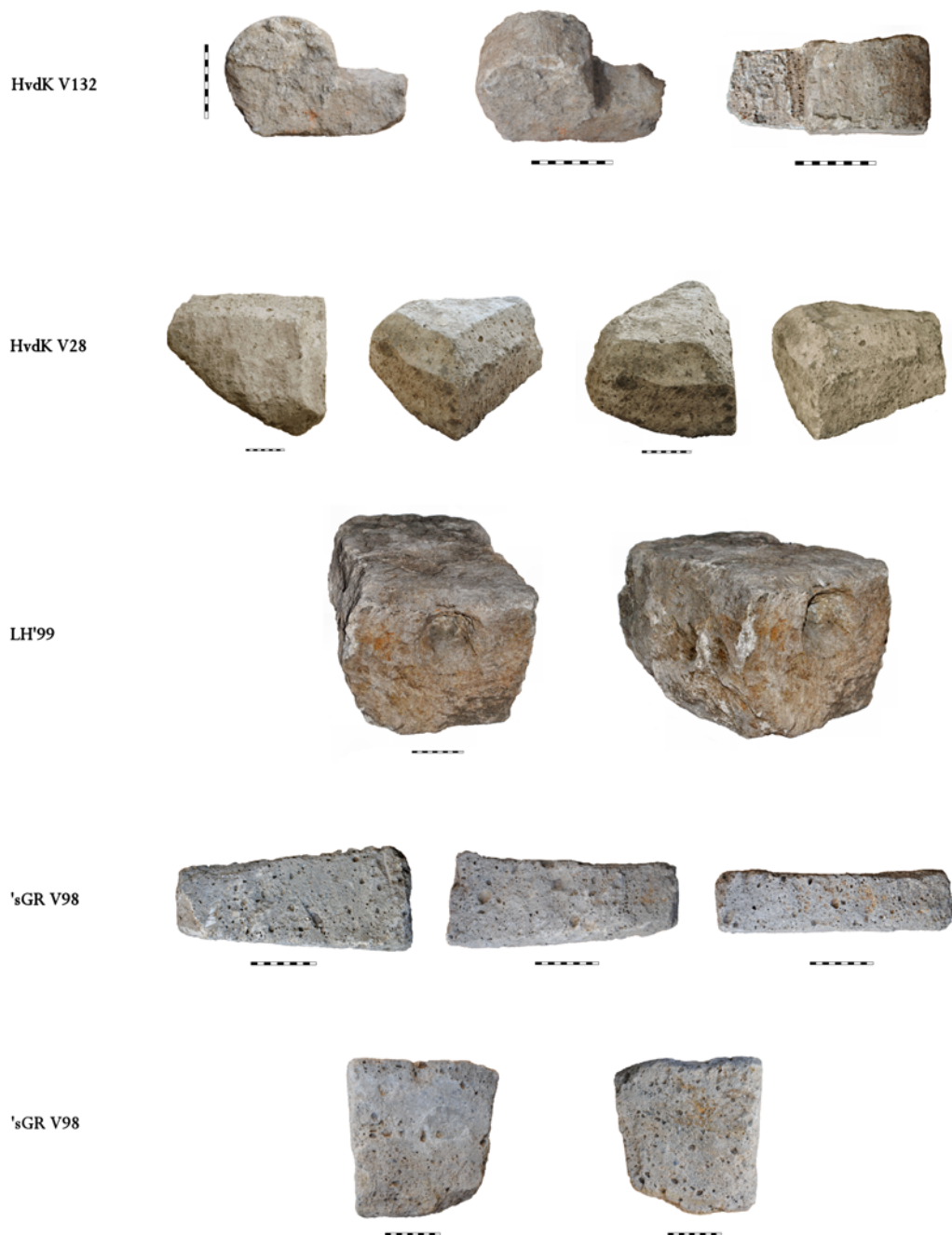
's-GR 1946 ZP-414 schaal 1:2

's-GR 1946 ZP-417 schaal 1:5, Ø 17 cm

9.7: Tekeningen van diverse in de tekst genoemde bouw- en architectuurfragmenten.

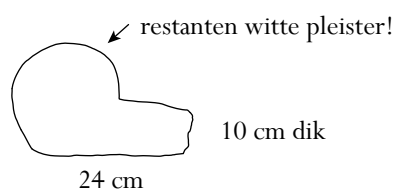
Het laatste stuk dat, in dit geval mogelijk, aan de aula kan worden toegeschreven, is aangetroffen op het Kerkhof (zuidzijde) nabij het plein 's-Gravenhof. Het gaat om een fragment van een **basement** met een zwaar aangezette *torus* waarop een vierkante basis rust die schuin oploopt. De beëindiging is niet bekend. Op het stuk zijn resten van een rode beschildering aanwezig. De datering

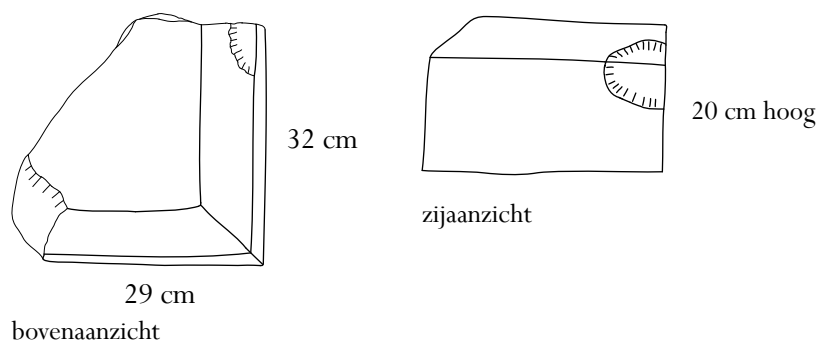
9.8: Diverse in de tekst genoemde bouw- en architectuurfragmenten.

lijkt eerder in de late 12^e of vroege 13^e eeuw thuis te horen. Het is door de vondstlocatie niet zeker of het basement aan de tufstenen aula of aan de Sint-Walburgiskerk moet worden toegeschreven.

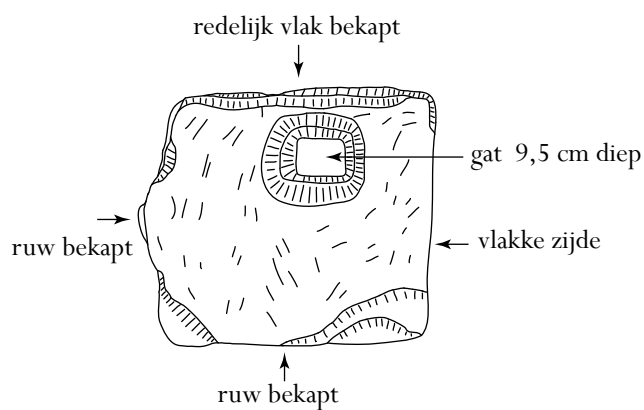
Behalve bouw- en architectuurfragmenten vertelt de kleur ook iets over het uiterlijk van het gebouwencomplex. Op sommige hierboven beschreven stukken is **pleistering** en/of **beschildering** aangetoond. Het betreft een stuk dat met zekerheid aan de binnenzijde van de aula gezeten heeft (spil/colonnet HvdKV132). Van twee basementen is niet te zeggen of ze buiten dan wel binnen zaten. Het echter niet duidelijk of de afwerking er vanaf het begin opgezeten

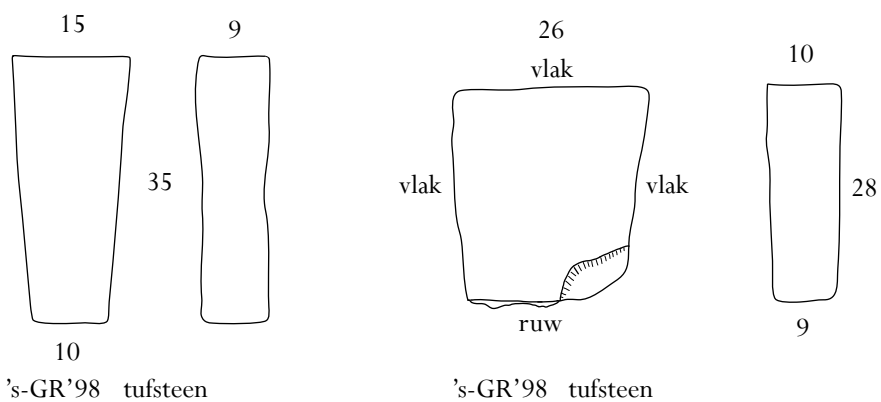
HvdK V132 (wp 3) tufsteen

HvdK V28 (wp 2) tufsteen

LH'99 hofpoort trachiet steen is 49 cm lang, 30-32 cm hoog

's-GR'98 tufsteen

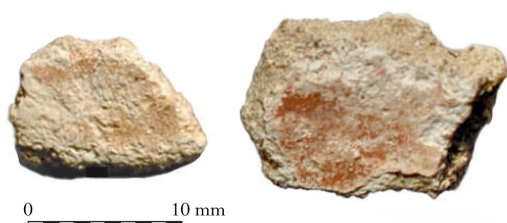
's-GR'98 tufsteen

9.9: Tekeningen van diverse in de tekst genoemde bouw- en architectuurfragmenten. Schaal 1:10.

heeft of dat het bij een renovatie is aangebracht. Er zijn echter drie fragmenten pleistering en beschildering aangetroffen in een goed dateerbare stratigrafische context. Het betreft de fragmenten HvdK V66a, 100 en 102.

V66a is een 2 cm dikke grofzandige pleisterlaag met rode sauslaag. De vondstlocatie, net buiten de westmuur van de aula, en de verwerking van het gesausde oppervlak doen vermoeden dat de afwerking op de buitenmuur heeft gezeten.³⁸⁶ Stratigrafisch dateert de vondstlaag, waarin het pleisterfragment is aangetroffen, in elk geval na de 10^e eeuw en vermoedelijk voor 1200. De vondstlaag bevat uitsluitend tufsteenpuin, maar geen dateerbare aardewerkvondsten. De laag hangt zeer waarschijnlijk samen met de sloop van de westbouw van de aula in de 12^e eeuw. Het is echter niet geheel uit te sluiten dat de laag laatmiddeleeuws is, maar er is geen baksteen in de laag aangetroffen. Uitgaande van een 12^e-eeuwse sloop ligt het voor de hand dat de rode sauslaag er in de 11^e eeuw, mogelijk bij de bouw, is opgebracht. Of daarmee het gehele gebouw was gepleisterd en rood beschilderd valt te betwijfelen. Daarvoor zijn de aanwijzingen te schaars, alhoewel met vrij grote zekerheid is aan te nemen dat er niet systematisch is gelet op beschilderde kalkresten in de uitbraaksporen bij met name de opgravingen van 1946. Mogelijk waren slechts de dagkanten en spaarvelden van de vensters gepleisterd en beschilderd teneinde de vensters extra te accentueren.

Twee andere pleisterfragmenten komen uit de puinsleuf van de gediepsloopte noordwestelijke hoek van de aula. Het gaat om twee kleine fragmentjes zachtere pleister met een afwerking van witte pleisterkalk waarop een rode verflaag zit. De kalk is veel zachter dan het fragment V66a en de verfkleur veel roder. Het gaat dan ook waarschijnlijk om resten van een interieurbepreistering. De datering ligt in elk geval vóór de sloop van de westmuur van de aula in de 12^e eeuw. Ook deze beschilderde pleisterlaag zou dus goed bij de 11^e-eeuwse opzet kunnen behoren.

9.10: Huize van de Kastele. Twee fragmenten van kalkpleister met rode sauslaag uit de slooplaag van de westbouw van de aula.

9.11: HvdK 66a: restant van een pleisterlaag met rode sauslaag van vermoedelijk de buitenmuur van de westbouw.

³⁸⁶ Vergelijkbare roodgesausde grofzandige pleisterlagen zijn bij bouwhistorisch onderzoek aangetroffen op de (oorspronkelijke) buitenmuren van Houtmarkt 63c te Zutphen (tweede helft 13^e eeuw) en het Deken Doyshuis te Deventer (1316).

9.1.5 *Spolia* uit opgravingen nabij het 's-Gravenhof

De verbouwingen en de geleidelijke sloop van het paltscapiteel heeft enorme hoeveelheden bouw materiaal opgeleverd. In de eerste periode (12^e en 13^e eeuw) zullen die zijn hergebruikt in het complex zelf. Na het in onbruik raken van de gravenhof werden de tufstenen dankbaar vermalen tot tras. De romaanse architectuurfragmenten moeten toch ook ergens zijn gebleven. De geringe hoeveelheid die hierboven is beschreven, duidt erop dat het merendeel elders moet zijn hergebruikt (enkele gevonden stukken zijn ook aantoonbaar hergebruikt). Het kan zijn dat basementen, zuilen, kapitelen werden verhandeld ten behoeve van bijvoorbeeld de bouw van kerken. Toch is de kans groot dat er in Zutphen zelf, buiten de gravenhof, *spolia* worden aangetroffen van de Zutphense aula. De toeschrijving aan de gravenhof is echter lastig. Het is immers ook goed denkbaar dat bij de verbouwingen van de in oorsprong eveneens romaanse Sint-Walburgiskerk regelmatig romaanse architectuurfragmenten vrijkwamen. Toch willen we enkele stukken behandelen die in de omgeving van de gravenhof zijn gevonden.

Een fors **Attisch basement** werd in 1994 gevonden in de vloer van de **Sint-Walburgiskerk**. Het was er secundair, op de kop, verwerkt om als kadastraal middelpunt te dienen voor de opmeting van de kerk en de directe omgeving in het begin van de 19^e eeuw.³⁸⁷ Het forse basement van Nivelsteiner zandsteen is zeer waarschijnlijk afkomstig uit de crypte van de kerk, waar bij opgravingen in 1911 ook vergelijkbare basementen in situ zijn aangetroffen (zie ook 8.4.3).³⁸⁸ Het is vrijwel zeker geen *spolium* van de aula. De cryptebasementen zijn verwant aan die van de crypten van de Utrechtse 'Bernoldkerken' (Sint-Pieterskerk te Utrecht, de Sint-Janskerk te Utrecht, de Sint-Lebunuskerk te Deventer, Sint-Maartenskerk te Emmerik en de arcade van de koningspalts *Lofen* te Utrecht³⁸⁹, gebouwd tussen ca. 1040 en 1054). Ze hebben desondanks een iets ander profiel. De 11^e-eeuwse bouw fase (en daarmee ook de basementen) van de kerk zijn door Bastemeijer toegeschreven aan bisschop Bernold van Utrecht die in 1046 landheer werd van het graafschappelijke gebied rond Deventer en Zutphen.³⁹⁰ Waarschijnlijker is dat de crypte en het oostwerk aan de herbouw door graaf Otto van Zutphen rond 1100 moet worden toegeschreven (zie 8.4.3.)

Een trachieten basement van een deelzuiltje is gevonden in het pand **Raadhuissteeg 6**. Het basement heeft bladvormige voetvoluten en is sterk verwant aan het dubbelbasement van de opgraving van 1946. Toch zal dit geen *spolium* van de aula zijn. Raadhuissteeg 6 is een in de kern tufstenen huis uit het einde van de 12^e eeuw of rond 1200, dat in de 13^e eeuw werd verbouwd (zie afb. 8.73). Bij die gelegenheid raakte het basement in het puin. Het basement zal dus afkomstig zijn van het pand zelf.

Bij de opgravingen in het pandje **Bakkerstraat 12** werd een rijk gedecoreerd **kapiteel** gevonden van witte kalksteen in een laat-13^e-eeuwse kuil. Het kapi-

³⁸⁷ Vanaf dit punt kon men uit alle toen in functie zijnde portalen van de kerk kijken naar de omliggende bebouwing.

³⁸⁸ Bastemeijer 1997.

³⁸⁹ Koopmans 1989, 10-17.

³⁹⁰ Bastemeijer 1997.

9.12: Kapiteel uit de opgraving Bakkerstraat 12.

teel vertoont een sterk geprononceerd reliëf van acanthusbladeren en hoekvoluten, met daaronder diamantprofielen. Vergelijkbare kapitelen komen vooral in Keulen voor.³⁹¹ Het kapiteel dateert uit het tweede kwart van de 13^e eeuw.

In de kelder van **Lange Hofstraat 3** zou volgens de bouwhistorische rapportage van dit pand een zuil met basement secundair zijn ingemetseld.³⁹² Bij nadere inspectie (19-11-2010) bleek het te gaan om een omgekeerd hardstenen stoeppaal uit de 18^e of 19^e eeuw waarop een plaat van tefrietbazalt is geplaatst om een samenkomst van leidingen door de kelder op te vangen.

Het laatst beschreven zuiltje is geen *spolium* van de aula of de Zutphense kerk, maar een deelzuiltje van de **Sint-Martinuskerk te Warnsveld**.³⁹³ De vensternis waaruit het zuiltje afkomstig is, bestaat nog altijd en fungeert als doorgang van de toren naar de zolder van het middenschip. De bouwsporen van de drie andere oorspronkelijke tweelichtvensters in de geleding van de romaanse toren zijn van buiten te zien. Geen van de vensters is nog in het bezit van een deelzuiltje. Het deelzuiltje, dat ooit bij een verbouwing is vrijgekomen en in het Stedelijk Museum Zutphen in bewaring is gegeven, is origineel en de context is duidelijk. Het zuiltje is met dobbelsteenbasement, zuilschacht en dobbelsteekapiteel uit één stuk gemaakt in licht ros-

9.13: De omgekeerde hardstenen stoeppaal in de kelder van Lange Hofstraat 3.

9.14: Het romaanse deelzuiltje uit de toren van de Sint-Martinuskerk van Warnsveld. Het zuiltje komt uit het venster in de oostmuur van de toren.

391 Vriendelijke mededeling A.F.W. E. Bastemeijer.

392 Bouwhistorisch rapport van onderzoek door Willem Annema (bouwhistoricus uit Delft) in 1996 en 1997. Tevens mondelinge mededeling bouwhistoricus Wijnand Bloemink.

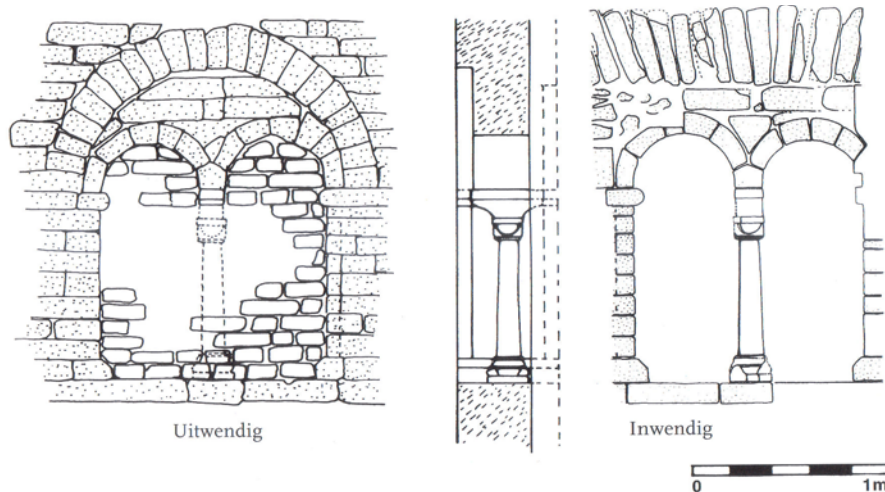
393 Stedelijk Museum Zutphen, BR 291.

9.15: De romaanse toren van de Sint-Martinuskerk van Warnsveld.

9.16: Eén van de romaanse vensters in de toren van de Sint-Martinuskerk van Warnsveld. Op de plaats van het verdwenen deelzuiltje is nu een smalle lichtopening.

9.17: Tekening (in-, uitwendig en doorsnede) van één van de vensters van de Proosdij te Deventer, ca. 1130.

sig-grijze zandsteen met mica. De diameter van de zuilschacht is onderaan 11 cm en bovenaan 9 cm.

De eenvoudige (dobbelsteen)vorm past goed in de 11e eeuw, maar ook in de eerste helft van de 12e eeuw. Op grond van bouwhistorisch en historisch onderzoek is een datering van de romaanse fase van de Sint-Martinuskerk in vanaf het midden van de 11^e eeuw tot begin 12^e eeuw aannemelijk.³⁹⁴ Van een ietwat latere vorm zijn de tweelichtvensters van de proosdij te Deventer (bouwjaar rond

³⁹⁴ Groothedde 2006c, 25-29; Bloemink en Van der Waard 2006, 31-36. Bloemink plaatst de bouw rond 1100 en gaat uit van een (niet aangetoonde) voorganger. Groothedde plaatst de bouw kort na de Utrechtse stichting van de Warnsveldse parochie in het midden van de 11^e eeuw. Bloemink vermoedde dat het Warnsveldse zuiltje van kalksinter is (zoals in de Proosdij van Deventer), maar dat klopt niet.

1130, zie 13.2.3). De basementen hebben hier al eenvoudige hoekknoppen. In opzet zijn de vensters verder identiek aan de Warnsveldse vensters. Weliswaar grotere, maar verder sterk gelijkende zuilen met dobbelsteenskapitelen zijn aanwezig in de omgang op de verdieping van de Sint-Nicolaaskapel te Nijmegen. De kapel wordt omstreeks het jaar 1000 gedateerd (zie 12.4.1).

Zowel de vensternissen als de toegepaste deelzuiltjes van de Warnsveldse kerk kunnen als model gelden voor de vensters van de Zutphense aula. Als we uitgaan van de zuil van kolenkalksteen met een diameter van 11,7 cm dan zal de vensteropzet van de aula wat groter zijn geweest dan die van de Sint-Martinuskerk met een diameter van 9 tot 11 cm.

9.18: Een 11^e-eeuws drie-lichtvenster met deelzuiltjes in de kerktoeren van de romaanse Sint-Michaelskerk te Fulda.

9.19: Enkele en dubbele deelzuilen in de vensterarcade op de begane grond van de palas op de Wartburg, ca. 1160.

9.1.6 Subconclusie; het uiterlijk van de aula op grond van bouw- en architectuurfragmenten

De Zutphense aula is in zijn hoofdopzet een tufstenen gebouw geweest. Ook de bij het paltscomplex behorende bijgebouw (HvdK, werkput 2) en de poort in de Lange Hofstraat waren in tufsteen opgetrokken. Deze gebouwen dateren echter uit wat latere tijd, respectievelijk rond 1100 en 1125. Met de omstreeks 1100 gebouwde/herstelde kapittelkerk, eveneens in tufsteen opgetrokken, bestond het adellijke en geestelijke centrum van Zutphen uit een complex tufstenen gebouwen in romaanse architectuur die uiting gaven aan de status van de opdrachtgevers.

Beperken we ons tot de aula, het hoofdgebouw, dan kunnen we daarin zeker drie bouwfasen onderscheiden voor het midden van de 13^e eeuw:

1. De hoofdopzet van de aula in tufsteen (11^e eeuw). De tufstenen hebben overwegend een dikte van 9 tot 10 cm en wisselende lengtes. Andere natuursteen-soorten en moerasijzererts werd in de vleilagen en in het kistwerk verwerkt. Enige architectuurfragmenten wijzen op een romaanse bouwstijl met rondboogvensters met deelzuilen (kolenkalksteen) op basementen (trachiet).

2. De verbouwing in de late 12^e eeuw of rond 1200. Bij de herstelling in de zuidoosthoek werden ook gekapte moerasertsblokken in het zichtwerk van de buitenmuur verwerkt. Het kapgruis van de ertsblokken is mogelijk als compacte laag in de pleinstratigrafie (werkput 2, oostprofiel) aangetroffen (zie 8.5.2). Aan deze fase zijn ook enkele bouwfragmenten van (dubbel)basementen te verbinden.

3. De derde fase betreft de zuidoostelijke hoektoren/steunbeer in tufsteen in de eerste helft van de 13^e eeuw. Ook toen waren de laatromaanse basementen nog in zwang, maar de vraag is of de toevoeging van de toren het resultaat is van een grootschalige verbouwing.

De aula was zeker niet een kaal grauw tufstenen gebouw. Delen van het exterieur en interieur waren bepleisterd en beschilderd en dat vermoedelijk al vanaf de bouwtijd. Dit is aangetoond voor de westbouw. Het gaat in het interieur om aanwijzingen voor witte pleister met rode beschildering. Het gebruik van bijvoorbeeld zwartgrijze (kolen)kalksteen voor de zuilen zorgde bovendien ook nog eens voor kleurcontrast in de vensteropeningen. In hoofdstuk 12 gaan we verder in op de reconstructie van het gebouw.

9.2 Het aardewerk

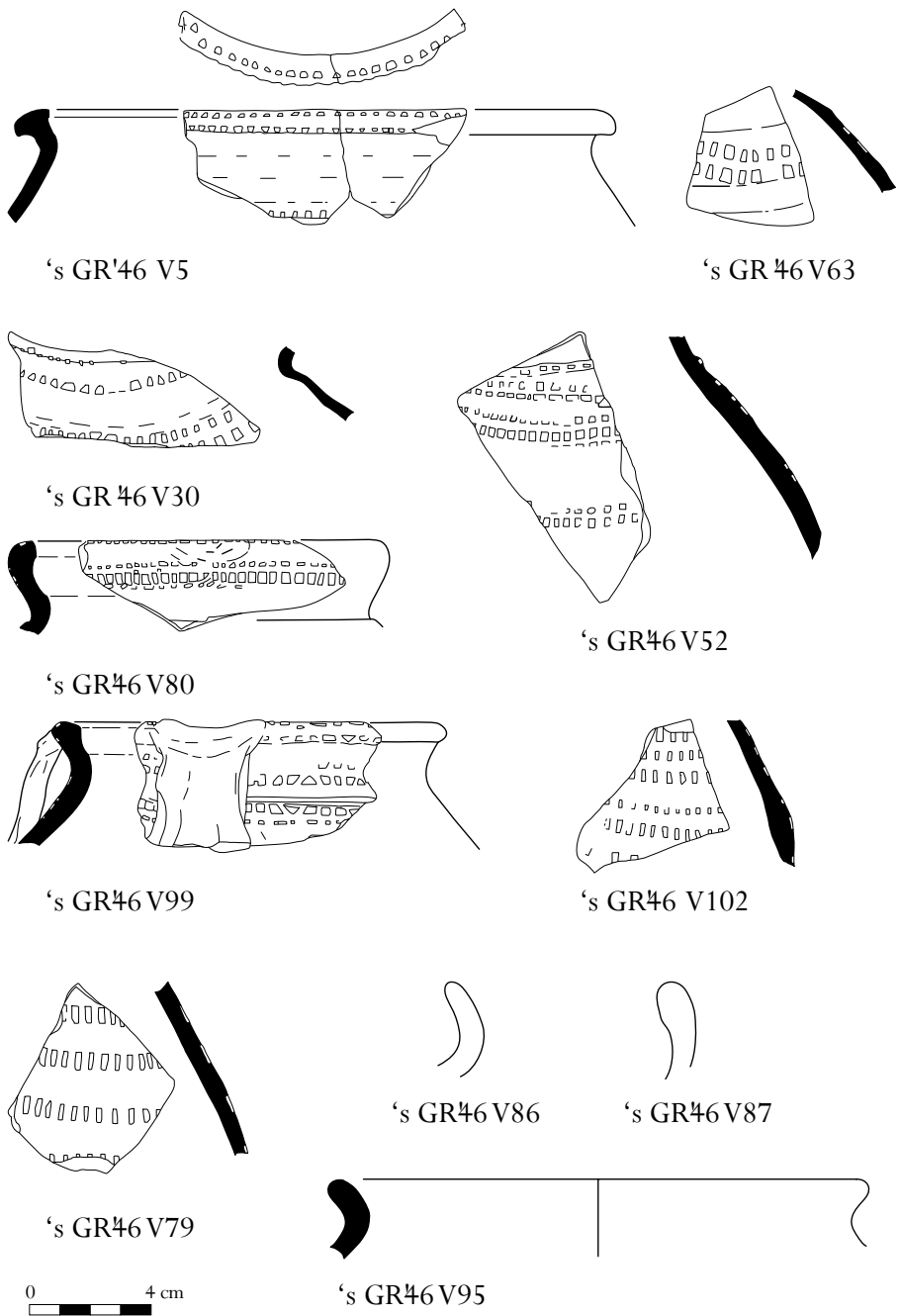
In het kader van dit onderzoek zijn alle vondsten van de opgravingen 's-Gravenhof 1946 (Zp), Huize van de Kastele, 's-Gravenhof 1998 en 1999 gedetermineerd in de gemeentelijke database volgens de ABR-codes van Archis. De vondsten van Zutphen-Stadhuis, Kuiperstraat 1 en Lange Hofstraat 7 waren reeds beschreven, maar de relevante vondstcomplexen zijn in dit kader opnieuw bekeken en nader gedetermineerd. Omdat de ABR-codering van vondsten voor de middeleeuwen en nieuwe tijd ernstige beperkingen heeft, zijn al vanaf 1995 aanvullende codes bedacht voor ontbrekende vondstgroepen en subgroepen. Dit speelt vooral bij de beschrijving van het aardewerk. De tabelopmaak van alle gedetermineerde vondsten van dit onderzoek is als digitale bijlage in het rapport ZAP 66 bijgevoegd. In dit onderzoek wordt de nadruk gelegd op de periode van de 9^e tot 12^e eeuw. Daarbij worden vooral de relevante vondstcomplexen behandeld die voor de stratigrafie, de fasering en het gebruik van het paltscomplex van belang zijn. Van groot belang is de studie van het Pingsdorfaardewerk van Markus Sanke.³⁹⁵ Zijn typochronologie op grond van diverse kenmerken van de Pingsdorfproductie (vorm, randen, additionelen, decoratie) is bruikbaar gebleken om vondstcomplexen beter te dateren dan 'tussen 900 en 1200', de traditionele looptijd van Pingsdorfer keramiek. Mijn Deventer collega Emile Mittendorff is bij de datering zeer behulpzaam geweest.

³⁹⁵ Sanke 2002.

9.2.1 Het vondstmateriaal van de opgraving van 1946

Het merendeel van het aardewerk dat bij de opgravingen van 1946 is verzameld, is op de tekeningen niet terug te vinden. Dat geldt zeker voor het aardewerk dat door Renaud in 1950 en door P. Bitter in 1983 is afgebeeld. Slechts een handvol Hessens-Schortens-, kogelpot- en Badorf/Walberbergscherven heeft op de tekening voorkomende vondstnummers.

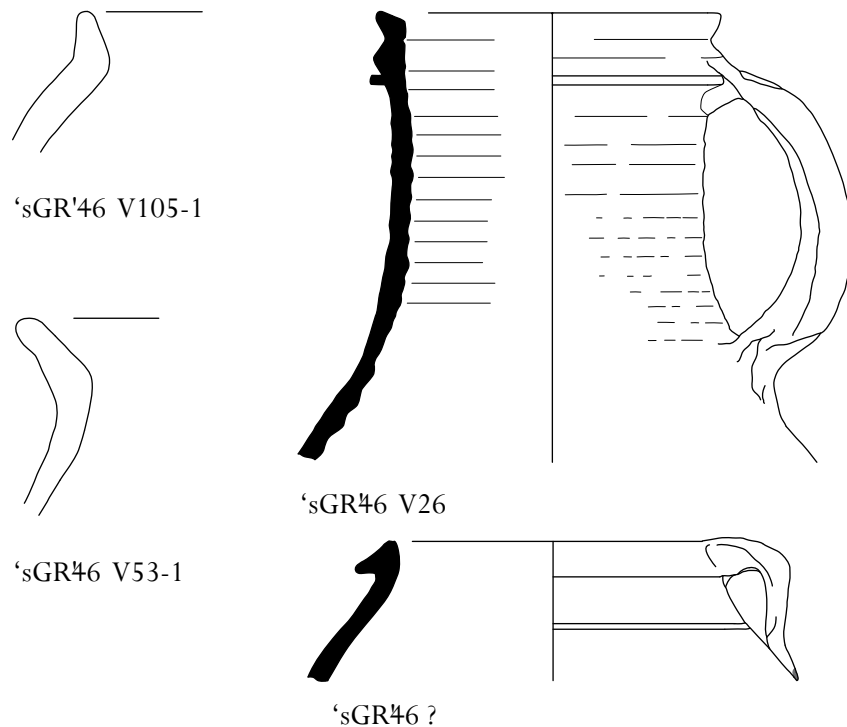
Een algemene indruk na het bestuderen van het vondstmateriaal van deze site is dat de scherven vanaf de late prehistorie dateren. Afgezien van enkele losse scherven ontbreken vondstcomplexen uit de Romeinse tijd (zoals in de aangrenzende opgravingen Huize van de Kastele en Zutphen-Stadhuys) en Mero-

9.20: Overzicht van de Badorf- en Walberbergkeramiek en kogelpotranden uit de sporen van de houten zalen. De vondsten (met vermelding van de vondstnummers) worden in hun context beschreven in 8.2.3 en 8.3.1.

vingische tijd (zoals in 's-Gravenhof 1999 en Zutphen-Stadhuis).³⁹⁶ Dit wekt stellig de indruk dat dit vondstmateriaal niet is verzameld. Waarschijnlijk zijn de oudste sporen die geen verband hielden met structuren, niet gecoupeerd. Alleen de vondsten uit de sporen, die met de houtbouwfasen samenhangen, zijn min of meer systematisch verzameld. Vanaf de Karolingische tijd is er dan ook in ruimere mate materiaal voorhanden. De gevonden en bewaard gebleven scherven zijn in 8.2.3 en 8.3.1 in hun daterende context beschreven. Het gaat om Hessens-Schortens aardewerk, kogelpotaardewerk en Badorf- en Walberberg aardewerk. Dit materiaal is aangetroffen in zowel de paalkuilen van de eenschepige zaal als in die van de tweeschepige fase. De eenschepige fase is gedateerd in de tweede helft van de 9^e eeuw met de Vikingaanval van 882 als waarschijnlijk einde. De tweeschepige zaal zal dan nog voor het einde van de 9^e eeuw tot stand zijn gekomen, mogelijk vrij kort na de Vikingaanval, toen ook de ringwalburg werd aangelegd. De ogenschijnlijke oververtegenwoordiging van de Badorf/Walberbergkeramiek is te verklaren uit enerzijds de geringe absolute aantallen en de selectie in het veld. Een hoog importpercentage zegt dus niet zoveel.

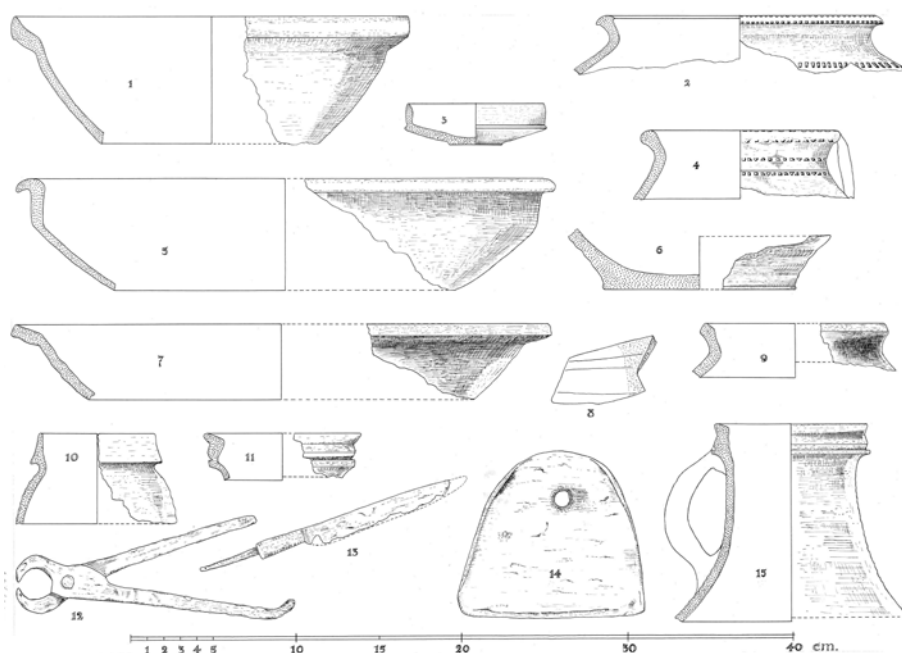
Zoals Renaud ook vermeldt, is het meeste Badorf- en iets Pingsdorfaardewerk in de bruine, puinvrije en houtskoolhoudende bodem aangetroffen.³⁹⁷ Dat is de zandlaag waarin de sporen van de aula zich aftekenen en waaronder de sporen van de houten zalen zitten. De vondsten zijn daarmee per definitie ouder dan het tufstenen gebouw. In het noordprofiel van werkput 1 en de profielen van sleuf 4 en 5 zijn we deze laag ook tegengekomen.

9.21: Een protosteengoedkan (1200-1250), een Pingsdorftuitamfoor en twee randen van Hessens-Schortens aardewerk. Schaal 1:2.

³⁹⁶ Hier moet een voorbehoud worden gemaakt voor het Hessens-Schortens aardewerk dat vanaf de 5^e eeuw tot in het begin van de 10^e eeuw voorkomt. Toch bestaat de indruk dat de meeste scherven Karolingisch zijn.

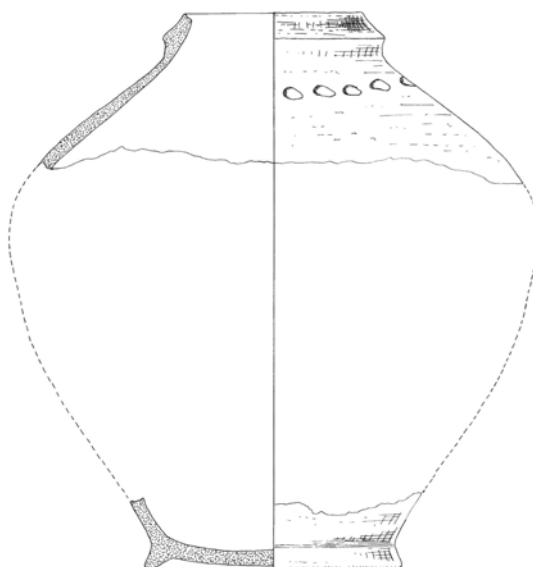
³⁹⁷ Renaud 1950, 16 en 28.

9.22: Vondsten van de opgraving 's-Gravenhof 1946.

9.23: Slanke Siegburger steengoedbeker uit het tweede kwart van de 14^e eeuw.

9.24: De Elmpter voorraadpot ('s-Gr'46 Zp 5 en 7)

Vondsten uit de 11^e en 12^e eeuw zijn echter schaars, terwijl materiaal uit de 13^e en 14^e eeuw wel veel is aangetroffen. De aula was toen echter al in verval. Ook postmiddeleeuws aardewerk is aangetroffen.

Helaas is onbekend waar de resten van de grote Elmpter voorraadpot zijn aangetroffen (Zp 5 en 7).³⁹⁸ De datering ligt rond 1200. Gezien de lage vondstnummers kan de pot in proefsleuf 1 zijn gevonden. Elmpter aardewerk is in Zutphen zeldzaam en het valt op dat juist hier een voorraadpot gestaan moet hebben.

³⁹⁸ Renaud 1950, 28-30.

9.25: Voor- en keerzijde van het pijpaarden beeld van Maria, met resten van polychrome beschildering.

Elmpter aardewerk werd geproduceerd nabij het stamgebied van de Gelderse graven (in Elmpt-Brüggen bij Roermond over de grens) en wellicht is de pot met het Gelderse huishouden in de aula gekomen.

Ook onbekend is de context van twee pijpaarden heiligenbeeldjes. Een beeldje van de heilige Catharina (met spakenrad aan haar voeten) is tot aan haar middel, 5 cm hoog, bewaard gebleven. Het beeldje is hol van binnen. Het vondstnummer 5 is, net als de Elmpter pot, niet op tekening aanwezig. Het andere beeld is een gekroonde Maria met resten van polychromie.

Dit beeld, eveneens hol, is veel groter geweest, maar alleen het hoofd is gevonden. De geschatte hoogte van het beeld ligt tussen 20 en 25 cm. Een vondstnummer ontbreekt. De beeldjes dateren uit de 15^e en het begin van de 16^e eeuw. Ze zeggen niets over het gebruik van het gebouw; pijpaarden heiligenbeeldjes worden regelmatig in zowel religieuze als burgerlijke context gevonden.³⁹⁹

Meer houvast hebben we bij het door Renaud afgebeelde buikige bekertje van Siegburger steengoed. Hij zegt ervan dat het bekertje direct onder de leilaag nabij de tufmuur in werkput 2 is aangetroffen.⁴⁰⁰ De beker dateert uit de eerste decennia van de 14^e eeuw. Op de vlaktekening is geen verwijzing naar de vondst.

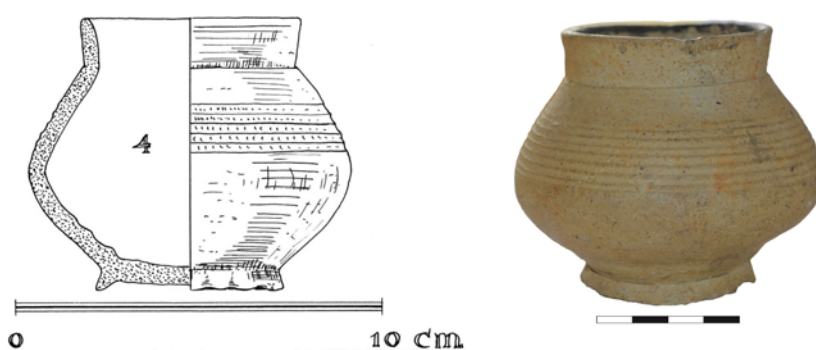
In 9.2.4 gaan we nog in op een aparte keramische vondstcategorie die ook in het vondstmateriaal van de opgraving van 1946 vertegenwoordigd is: de kacheltegels.

9.26: Pijpaarden heiligenbeeldje van de heilige Catharina met wiel, maar zonder hoofd ('s-Gr'46 Zp 5).

³⁹⁹ Het vondstbestand telt 54 fragmenten van heiligenbeeldjes in de gemeente Zutphen, het merendeel uit de binnenstad.

⁴⁰⁰ Renaud 1950, 18, 32.

9.27: Foto en tekening van het buikige Siegburger steengodebeker uit het begin van de 14^e eeuw.

Relevante vondstcomplexen zijn verder niet aangetroffen. Er zijn geen afvalkuilen of afvallagen gedocumenteerd waarin een bruikbare hoeveelheid keramiek is aangetroffen. De scherven in de 105 vondstnummers zijn ofwel algemeen verzamelde contextloze vondsten en losse scherven, waarvan een deel op tekening terug te vinden is. Zij worden in deze rapportage in relatie tot de sporen en profielen genoemd. Verder kan worden verwezen naar de uitgebreide determinatielijsten van het materiaal in de digitale bijlage van het rapport ZAP 66.

9.2.2 Huize van de Kastele

9.2.2.1 Werkput 1 en 2

Verreweg het meeste scherfmateriaal is aangetroffen in de opgraving Huize van de Kastele. Ook hier is het aantal gesloten vondstcomplexen echter beperkt. Veel materiaal is stratigrafisch verzameld. Uit de leef- en ophogingslagen komt veel materiaal maar de trend is dat er zoveel opspit in de lagen zit dat ze voor een beschrijving van het vondstcomplex niet in aanmerking komen. De jongste scherven dateren wel de lagen, dus van daterend nut zijn ze wel. Hieronder zullen we enkele relevante vondstcomplexen beschrijven uit de periode van de 10^e tot de 12^e eeuw.

HvdKV14, 27, 28, 30, 33, 37 en 38 zijn lagen, waarin door verploeging of vergraving enkele eeuwen aan materiaal is terechtgekomen. Stratigrafisch dateren V14 (wp 1) en 33 (wp 2) uit dezelfde periode. De lagen bevatten hoofdzakelijk aardewerk uit de ijzertijd, Romeinse tijd (gladwandig, terra nigra, Uslarien), vroege middeleeuwen (knikwandpot, ruwwandig, Hessens-Schortens), veel Karolingisch materiaal (Badorf, Mayen, Walberberg). De jongste component wordt gevormd door kogelpot- en enkele Pingsdorfscherven. De Pingsdorfscherven uit deze lagen hebben de kenmerken van Sanke periode 3. De sluitdatum ligt hiermee op de eerste helft van de 10^e eeuw. De vele opgespitte scherven worden vermoedelijk veroorzaakt door de bewoningscontinuïteit van de plek. Het vervuilde maaiveld is eeuwenlang verspit en verploegd zodat de stratigrafie niet 'hard' is maar een geleidelijk verjongende tendens vertoont. De laag onder V33 (V35) bevat hoofdzakelijk Romeins (o.a. terra sigillata) en vroegmiddeleeuws materiaal met enkele Badorfscherven als jongste vondsten. De bovenliggende lagen bevatten op hun beurt weer veel opspit uit laag V33. Zo zijn er scherven van dezelfde Badorfpot uit V33 aanwezig in V30, 44, 51 en 27.

Stratigrafisch ligt op V33 laag V30 met eveneens veel opgespitte scherven en de jongste Pingsdorfscherven uit de 11^e eeuw (Sanke 4 en 5). Afvalkuil V51 (zie perioden onder) zit stratigrafisch tussen V33 en 30 zodat V30 in de tweede helft van de 11^e eeuw uitkomt. Deze laag bevat voldoende materiaal om er gefundeerd iets over te kunnen zeggen. Als opspit kan worden beschouwd: handgevormde scherven (n=26), Hessen-Schortens (n=3), Walberberg (n=1), Badorf (n=10) en reliëfbandamfoor (n=1). 32% van het aardewerk uit deze laag dateert van voor 900 (al kan de reliëfbandscherf uit beide periode dateren). Blijft na 900 68% over, verdeeld over kogelpot (n=43), Pingsdorf (n=36) Paffrath (n=3), Maaslands (n=1) en een onbekende gedraaide scherf. Eén Pingsdorfbekertje zou goed in Sanke periode 5 passen en daarmee een sluitdatum rond 1100 kunnen geven. Alhoewel dit onderscheid niet hard is (enkele kogelpotten kunnen best voor 900 dateren), geeft de laag het beeld van een hoog importpercentage van rond de 50% in de 10e en 11e eeuw.

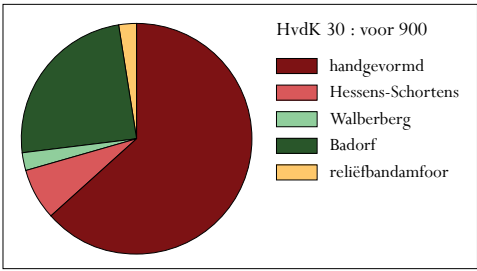
De lagen V37 en 38 (een kuil- of greppelachtige vulling) vertonen wederom hetzelfde beeld: ruim 65% is (ruim) ouder dan 10^e-eeuws. Het Pingsdorf-materiaal vertoont kenmerken uit periode 3 (rand en bodem) en 4. De sluitdatering ligt daarmee op rond 1000. Het importpercentage, kogelpot (n=30), Pingsdorf (n=19), Maaslands (n=4) en Duisburgs (n=1) ligt op 45%. Als we zes gedraaide scherven toerekenen aan de periode na 900 dan ligt het importpercentage net als bij V30 op 50%.

Op V30 ligt V28, de laag die samenhangt met de bouw van het tufstenen bijgebouw, en daarop ligt V27, de sloop laag van dat gebouw. De aantallen scherven uit deze lagen zijn te klein om er iets mee te doen. De stratigrafie en de Pingsdorfscherven plaatsen de bouw rond 1100 en de sloop kort erna in de eerste helft van de 12^e eeuw.

De opgravingen hebben, naast de hieronder te bespreken afvalkuil, ook enkele kleine gesloten vondstcomplexen opgeleverd. Een restant van een haardplaats met onderliggende (haard)kuil in werkput 1 (V17) bevat, naast wat opspit, 27 kogelpotscherven en 4 Pingsdorfscherven (Sanke periode 3/4). De datering ligt in de 10^e of 11^e eeuw. In werkput 2 ligt eveneens een haardplaats met kuil: V34/44. Dit blijken twee separate sporen te zijn. De haard V44 is Karolingisch en bevat 2 Hessens-Schortenscherven en een Badorfrand. De naastliggende kuil V34 bevat handgevormde aardewerk (n=4), kogelpot (n=3), Badorf (n=1) en Pingsdorf (n=2, Sanke periode 3). De datering ligt in de eerste helft van de 10^e eeuw.

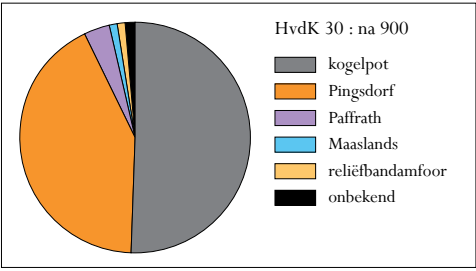

9.28: HvdK-30: Maaslands geglaazuurd oorfragment.

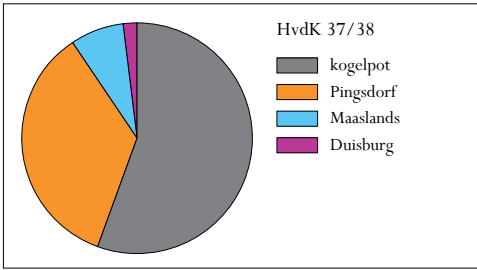
type	aantal	percentage
handgevormd	26	63,4
Hessens-Schortens	3	7,3
Walberberg	1	2,4
Badorf	10	24,5
reliëfbandamfoor	1	2,4

Tabel 1: Aardewerkpercentages van HvdK 30, voor 900.

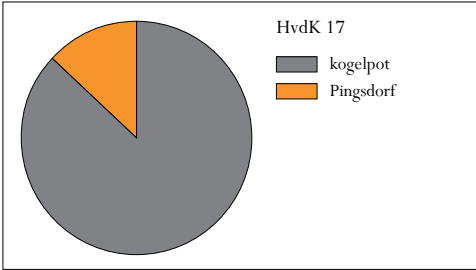
type	aantal	percentage
kogelpot	43	50,6
Pingsdorf	36	42,3
Paffrath	3	3,5
Maaslands	1	1,2
reliëfbandamfoor	1	1,2
onbekend	1	1,2

Tabel 2: Aardewerkpercentages van HvdK 30, na 900.

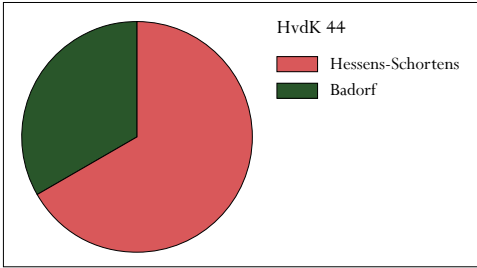
type	aantal	percentage
kogelpot	30	55,5
Pingsdorf	19	35,2
Maaslands	4	7,4
Duisburgs	1	1,9

Tabel 3: Aardewerkpercentages van HvdK 37/38.

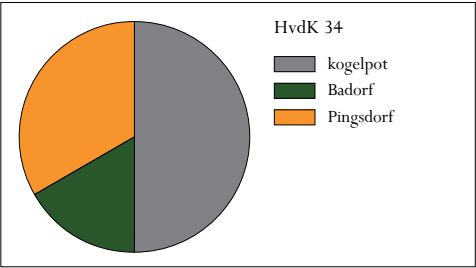
type	aantal	percentage
kogelpot	27	87,1
Pingsdorf	4	12,9

Tabel 4: Aardewerkpercentages van HvdK 17.

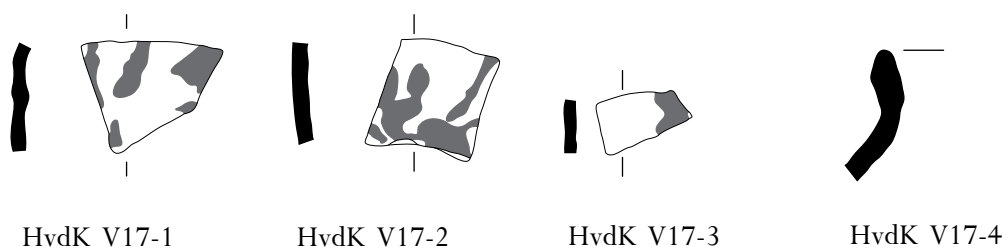
type	aantal	percentage
Hessens-Schortens	2	66,7
Badorf	1	33,3

Tabel 5: Aardewerkpercentages van HvdK 44.

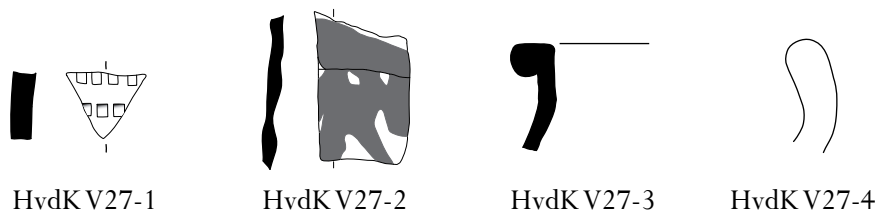

type	aantal	percentage
kogelpot	3	50
Badorf	1	16,7
Pingsdorf	2	33,3

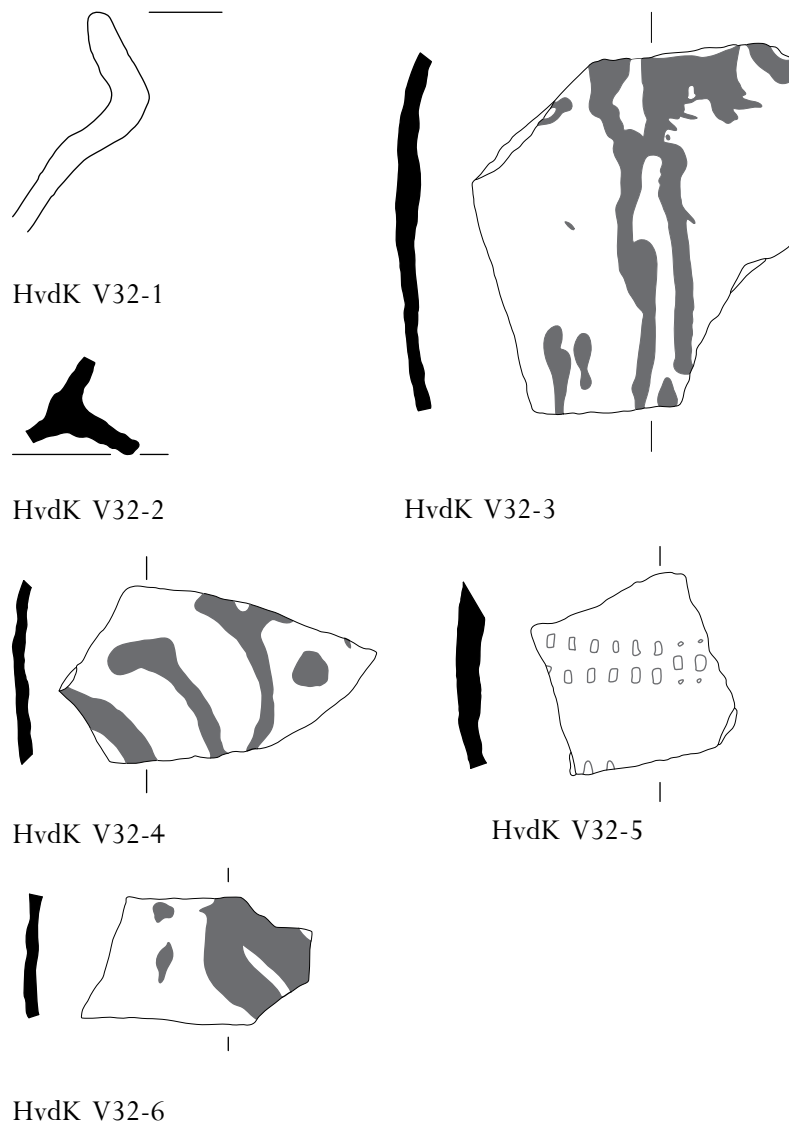
Tabel 6: Aardewerkpercentages van HvdK 34.

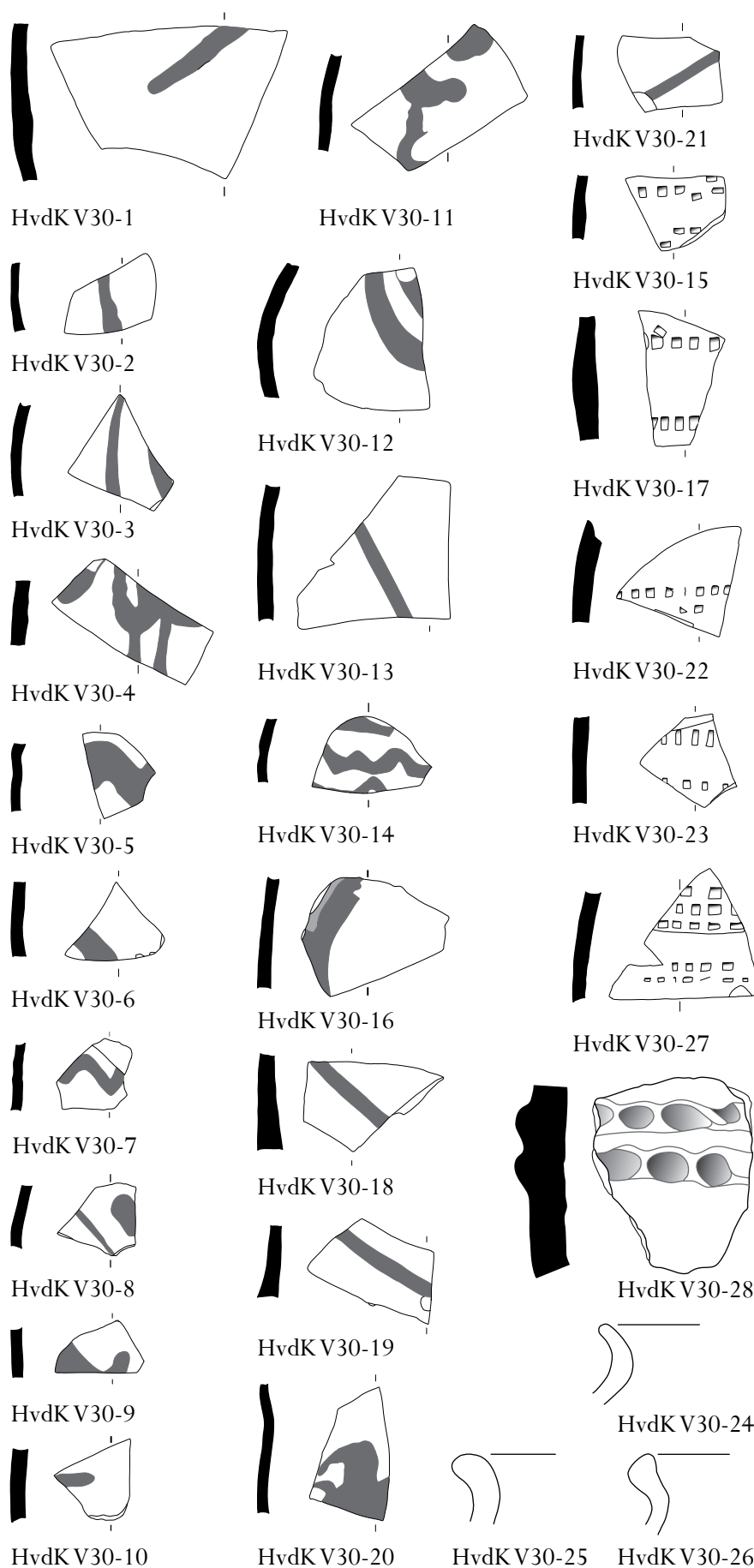
9.29: HvdK-17: Pingsdorf (1-4). Schaal 1:2.

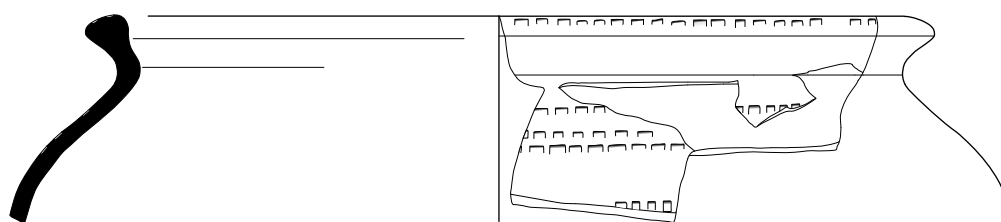
9.30: HvdK-27: Badorf (1), Pingsdorf (2-3) en kogelpot (4). Schaal 1:2.

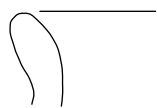
9.31: HvdK-32: Kogelpot (1), Pingsdorf (2-4, 6) en Badorf (5). Schaal 1:2.

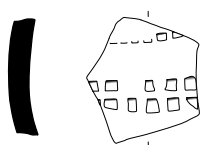
9.32: HvdK-30:
Pingsdorf (1-14,
16, 18-20), Ba-
dorf (15, 17, 23,
23, 27), kogel-
pot (24-26) en
een ruwwandige
scherf met reliëf-
band (28).Schaal
1:2.

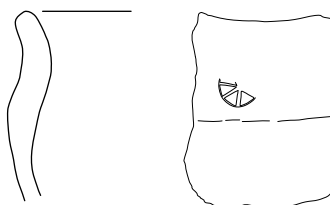
HvdK V33-1

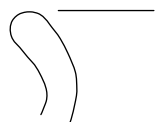
HvdK V33-2

HvdK V33-3

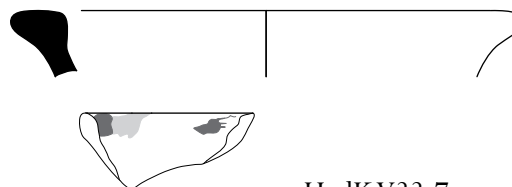
HvdK V33-4

HvdK V33-5

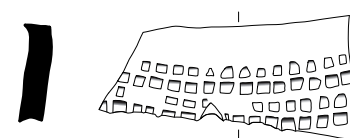
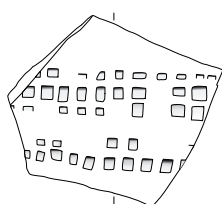
HvdK V33-6

HvdK V33-7

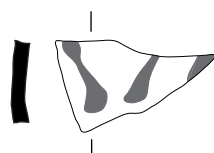

HvdK V33-8

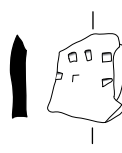

HvdK V33+27-1

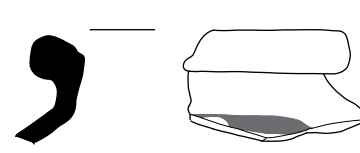
9.33: HvdK-33: Badorf (1, 3, 8, 33/27-1), kogelpot (2, 5), Hessens-Schortens (4), Pingsdorf (7), Mayen (6). Schaal 1:2.

HvdK V34-1

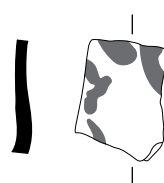

HvdK V34-2

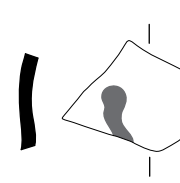

HvdK V34-3

9.34: HvdK-34: Pingsdorf (1, 3), Badorf (2). Schaal 1:2.

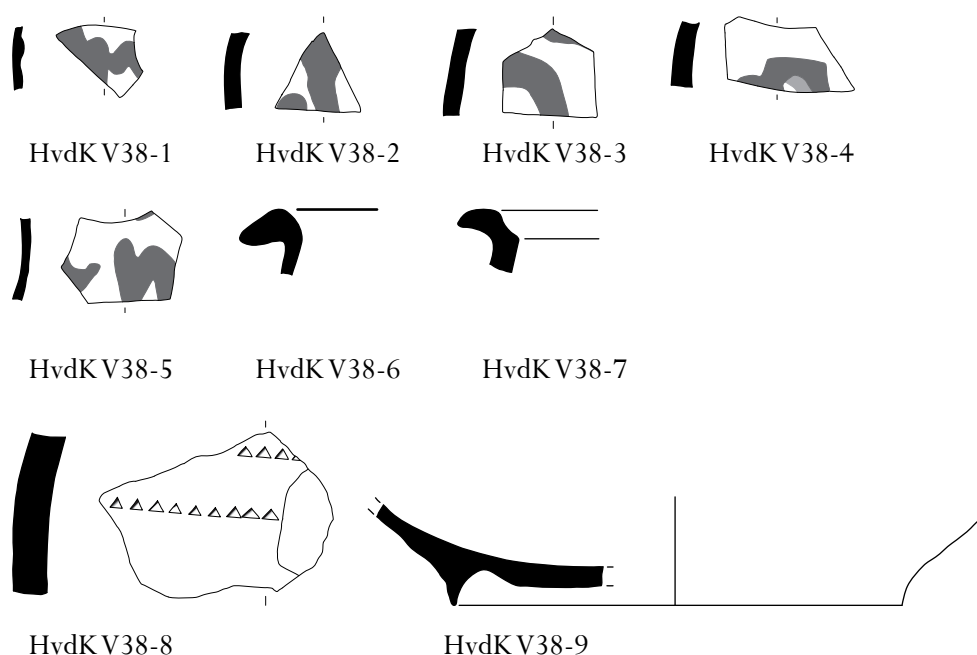

HvdK V28-1

HvdK V28-2

9.35: HvdK-28: Pingsdorf (1-2). Schaal 1:2.

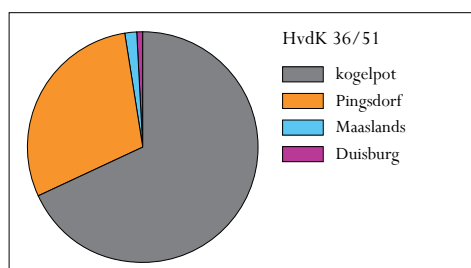
9.36: HvdK-38: Pingsdorf (1-7, 9) en Duisburgs aardewerk (8). Schaal 1:2.

9.2.2.2 Afvalkuil HvdK 36 en 51 (opspit in 32)

In deze afvalkuil is, naast veel botmateriaal en enkele bijzondere ‘gouden vondsten’ (zie 9.3.1), een redelijke hoeveelheid aardewerk geborgen. De kuil is als gesloten vondstcomplex van belang. Er zijn in totaal 195 scherven aanwezig; uit de onderste vulling (51, n = 151), de bovenste vulling (36, n = 12) en de jongere verstoring van de kuil (32, n = 32). De kuil bevat zeker opspit uit oudere lagen, getuige veertien handgevormde scherven, een ruwwandige scherf, een Hessens-Schortensscherf en negen Badorfscherven. Blijven 170 contemporaine scherven over. Veel scherven behoren toe aan een klein aantal kogelpotten en twee Pingsdorfamforen, maar ze zijn verre van compleet. De verdeling is als volgt: 116 scherven kogelpot, 50x Pingsdorf, 1x Duisburg en 3x Maasland.

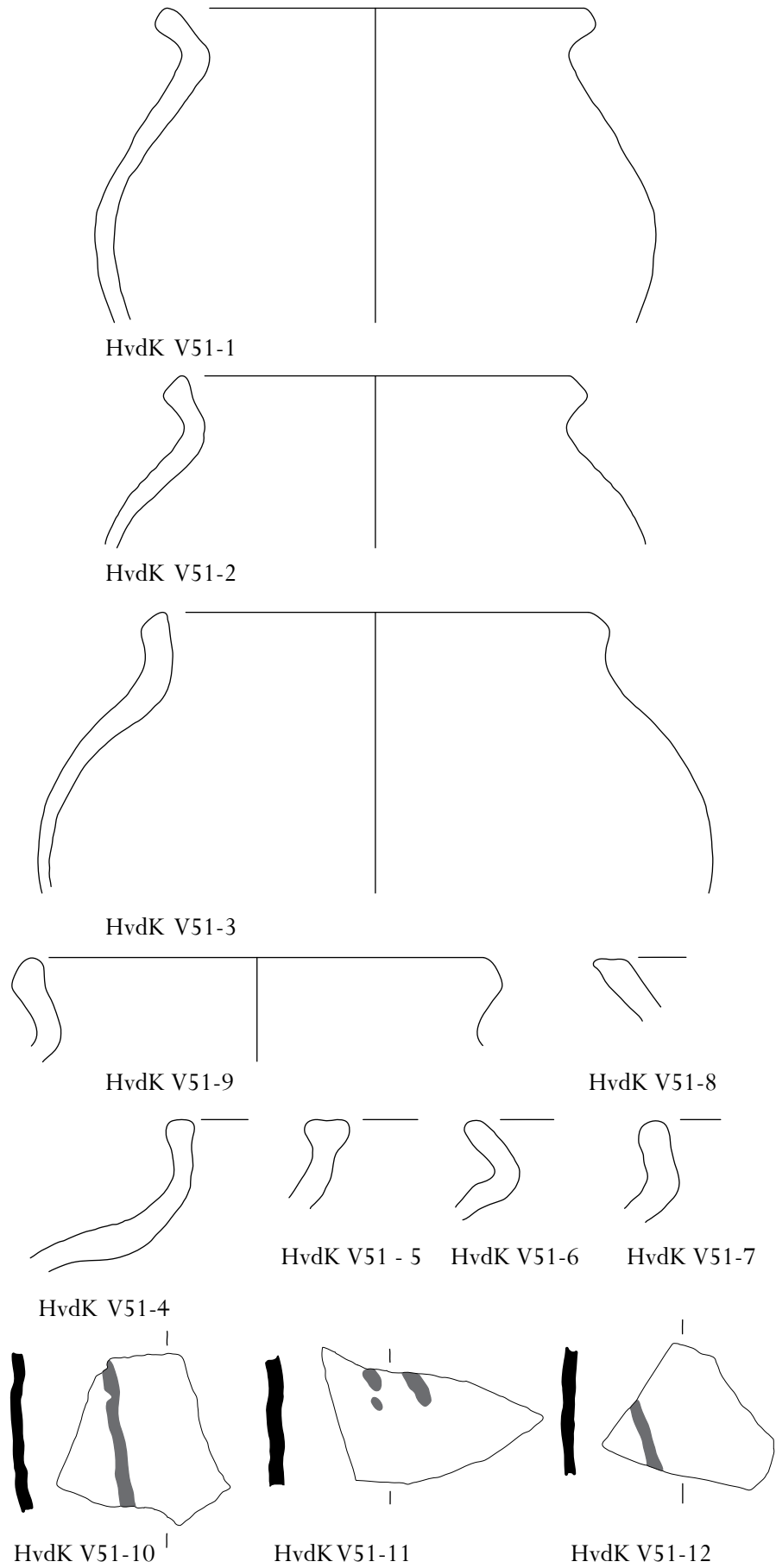
Opvallend is de afwezigheid van Paffrath-aardewerk, dat in de loop van de 11^e eeuw veelvuldig in de vondstcomplexen in Deventer en Zutphen voorkomt. De Pingsdorfamforen hebben vooral de kenmerken van Sanke periode 4 en de overgang van periode 4 naar 5. Daarmee zou het vondstcomplex in de eerste helft van de 11^e eeuw of in het midden van de 11^e eeuw te plaatsen zijn. De kogelpotvormen passen goed bij deze datering. Het importpercentage ligt op 32%. Veel zegt dit niet aangezien de aantallen gebaseerd zijn op een beperkte, en daarmee toevallige, hoeveelheid potten.

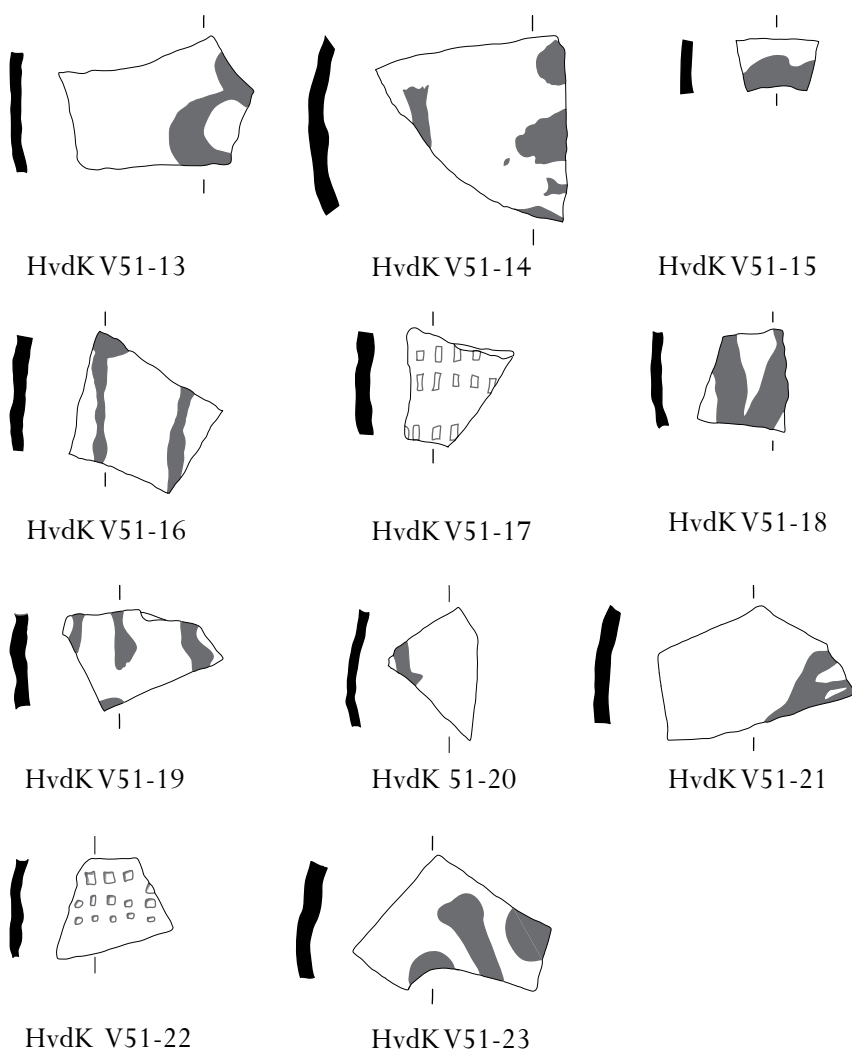
type	aantal	percentage
Kogelpot	116	68,2
Pingsdorf	50	29,4
Maasland	3	1,8
Duisburg	1	0,6

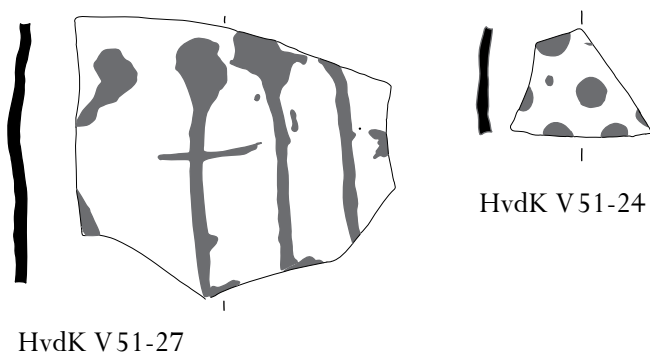
Tabel 7: Aardewerkpercentages van HvdK 36/51.

9.37: HvdK-51:
Kogelpot (1-9) en
Pingsdorf (10-12).
Schaal 1:2.

9.38: HvdK-51: Pingsdorf (13-16, 18-21, 23) en Badorf (17, 22). Schaal 1:2.

9.39: HvdK-51: Pingsdorf tuitpot. Schaal 1:2.

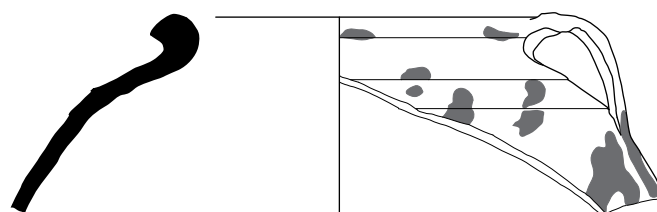

9.40: HvdK-51: Pingsdorf tuitpot.

HvdKV51-25, -29, -30, -31, -32

9.41: HvdK-51: Pingsdorf amfoor: decoratie. 9.42: HvdK-51: Pingsdorf amfoor. Schaal 1:4.

HvdKV60-1

9.43: HvdK-60:
Pingsdorf, randen met
bandoren. Schaal 1:2.

HvdKV60-2

9.2.2.3 De westbouw van de tufstenen aula, HvdK werkput 3

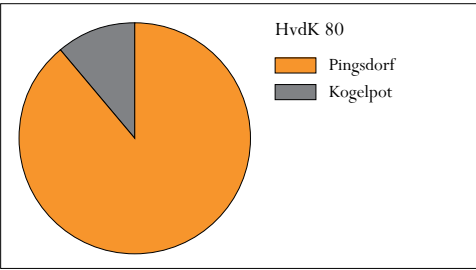
Enkele kleine, maar belangrijke aardewerkcomplexen zijn geborgen in de context van de aanleg van de fundering van de westelijke muur van de tufstenen aula (S 189, 193). Het gaat om V80. Hier zijn zestien Pingsdorfscherven en twee kogelpotscherven geborgen. Het importpercentage van 88% zegt hier, door het kleine aantal scherven, ook niet zoveel. De Pingsdorfbeschildering heeft de kenmerken van Sanke perioden 3 en 4. Daarmee lijkt het complex in de late 10^e of eerste helft 11^e eeuw gedateerd te moeten worden. Uit HvdK 83, eveneens uit de aanlegfase van de fundering zijn twee niet-gedecoreerde Pingsdorfscherven afkomstig. Het stratigrafisch iets jongere afvalkuiltje (S 188) V81 bevat dertien Pingsdorfscherven (Sanke periode 4/5) en vier kogelpotscherven. Dit complex lijkt in de 11^e eeuw, uiterlijk tot in de eerste decennia van de 12^e eeuw thuis te horen. Het importpercentage sluit, met dezelfde kanttekening, aan bij dat van V80.

Nog iets jonger is de leemvloer met haardplaats V62 en 109. De laag dateert de tweede gebruikperiode na de gedeeltelijke sloop van de westbouw. Uit de leemlaag zijn elf kogelpotscherven, twee Pingsdorfscherven en een opvallende

Maaslandse scherf met radstempeldecoratie en loodglazuur geborgen. De datering is lastig te geven maar moet op grond van de stratigrafie in de tweede helft van de 11^e of in de 12^e eeuw liggen.

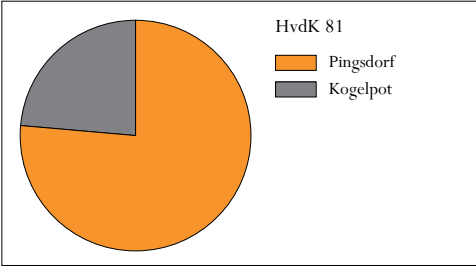
Alle overige vondstcomplexen op en rond de westbouw van de aula zijn te klein of te weinig diagnostisch om nader te beschrijven. We volstaan met het afbeelden van relevante stukken.

type	aantal	percentage
Pingsdorf	16	88,9
kogelpot	2	11,1

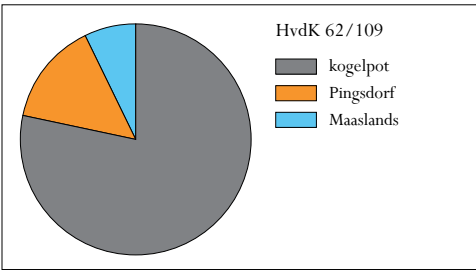
Tabel 8: Aardewerkpercentages van HvdK 80.

type	aantal	percentage
Pingsdorf	13	76,5
kogelpot	4	23,5

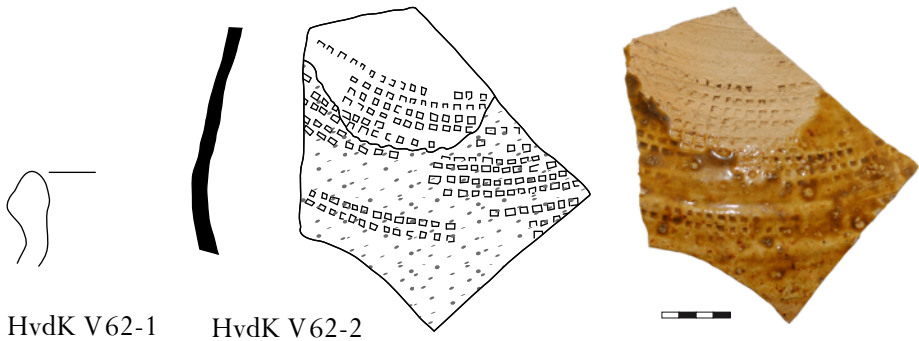

Tabel 9: Aardewerkpercentages van HvdK 81.

type	aantal	percentage
kogelpot	11	78,6
Pingsdorf	2	14,3
Maaslands	1	7,1

Tabel 10: Aardewerkpercentages van HvdK 62/109.

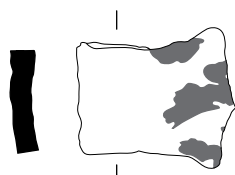

9.44: HvdK-62: Kogelpot (1) en Maaslands met radstempel en glazuur (2). Schaal 1:2.

9.45: HvdK-62: Maaslands met radstempel en glazuur.

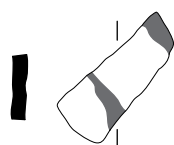

HvdK V66-1

HvdK V66-2

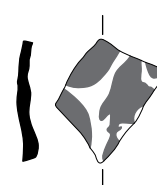
9.46: HvdK-66: Kogelpot (1) en Pingsdorfbandoor (2). Schaal 1:2.

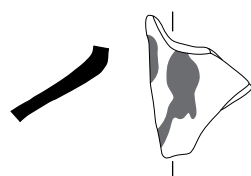
HvdK V80-1

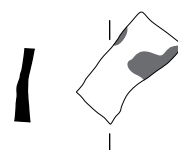
HvdK V80-2

HvdK V80-3

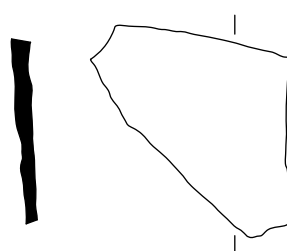
HvdK V80-4

HvdK V80-5

HvdK V80-6

HvdK V80-7

HvdK V80-8

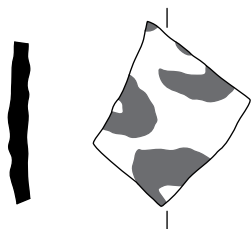
9.47: HvdK-80: Pingsdorf (1-7) en kogelpot (8). Schaal 1:2.

9.48: HvdK-80: Totale vondstcomplex keramiek.

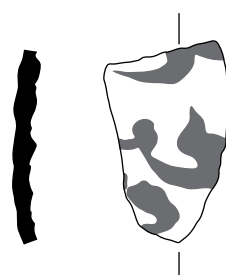
9.49: HvdK-81: Totale vondstcomplex keramiek.

HvdK V81-1

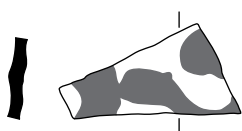

HvdK V81-2

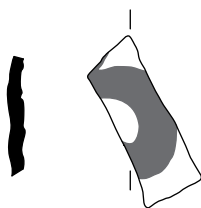

HvdK V81-3

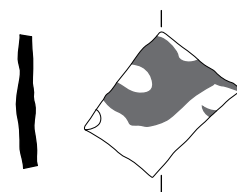
9.50: HvdK-81: Pingsdorf (1-8). Schaal 1:2.

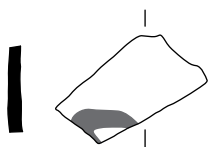
HvdK V81-4

HvdK V81-5

HvdK V81-6

HvdK V81-7

HvdK V81-8

HvdK V102

9.51: HvdK-102: Pingsdorf. Schaal 1:2.

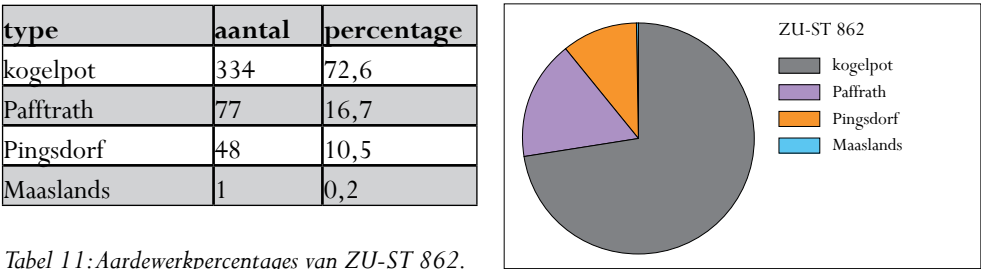

9.52: HvdK-83: Totale vondstcomplex keramiek.

9.2.3 De bottendump Zu-St V862

Wel relevant is het aardewerk uit de bij dit onderzoek betrokken afvallaag Zu-St V862. De laag omvat de dump van honderdduizenden botfragmenten naast de ‘grafelijke’ keuken en tegen de omwalling in de noordwesthoek van het hofterrein (zie 8.4.7). In totaal zijn 463 scherven uit de laag geborgen; 334 fragmenten kogelpot, 77 fragmenten Paffrath, 48 fragmenten Pingsdorf en één Maaslandse scherf. Drie handgevormde scherven zijn duidelijk opspit. De Pingsdorfscherven hebben de kenmerken van Sanke periode 6 en 7.

Opvallend is het grote aantal kogelpotten, hetzij van kogelpotaardewerk, hetzij in Paffrathbaksels: ruim 89%. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de functie van het naastliggende gebouw; de grafelijke keuken. Het vondstcomplex dateert op grond van het aardewerk en de stratigrafie in de middelste kwarten van de 12^e eeuw (Sanke periode 6/7). Het importpercentage ligt op 27,4%. Ook hier geldt dat de functie van de vondstplek (een keuken) een oververtegenwoordiging van kogelpotten zal hebben opgeleverd.

Tabel 11: Aardewerkpercentages van ZU-ST 862.

9.2.4 Kacheltegels

Een bijzondere vondstcategorie wordt gevormd door kacheltegels. Deze tegels maakten deel uit van een tegelkachel. Dit is een verwarmingssysteem, gebaseerd op de afgifte van hete lucht. De vaak rijk gedecoreerde kachel stond doorgaans in een representatieve ruimte, tegen een muur met een verbinding naar een ander vertrek. Daar werd gestookt en zo bleef de belangrijke ruimte verschoond van roet en rook. Tegelkachels worden gezien als statussymbolen bij uitstek.⁴⁰¹ Ze worden, zowel in Zutphen als elders, aangetroffen in de context van de adel (kastelen en winterhuizen in de stad), de hoge geestelijkheid en de rijkste burgers.

Een groot fragment van een cilindertegel werd aangetroffen in 1946. De vondst heeft wederom geen vondstnummer en zal bij de aanleg van de werkputten zijn geborgen. Het is een cilindertegel van het type ‘Tannenberg’ dat vanaf ca. 1350 tot ver in de 15^e eeuw voorkomt. De tegel is tot 22 cm hoogte bewaard en zal ca. 28 cm hoog geweest zijn. Het gele baksel wijst op een herkomst uit de omgeving van Keulen. De tegel is geel geglaazuurd. Een andere tegelvondst komt uit Huize van de Kastele. Het gaat om een groengeglaazuurde nistegel. Dit tegeltype is iets jonger en dateert uit de periode 1475 tot 1525. De cilindertegel kunnen we toeschrijven aan een kachel die in het hoofdgebouw zal hebben gestaan. Van de nistegel is dit niet zeker. Het is, gezien de vondstlocatie achter Huize van de Kastele, ook mogelijk dat deze kachel in de Hof van Heeckeren thuis hoorde.

401 Oude-de Wolf & Vrielink 2012. De determinatie en datering van de Zutphense kacheltegels is door deze auteurs uitgevoerd. Een publicatie over de Zutphense tegels is in voorbereiding.

9.53: De achterzijde, onderzijde en voorzijde van de cilindertegel uit de opgraving van 1946.

9.2.5 Subconclusie: het aardewerk en de status van het tufstenen gebouwencomplex en de bewoners

Het is lastig te beoordelen of de keramiek iets zegt over de status van de bewoners. De aantallen scherven per complex zijn vaak niet bijzonder groot, soms zelfs klein. Bij de grotere vondstcomplexen uit de 10^e en 11^e eeuw schommelen de importpercentages rond de 50%. In afvalkuil HvdK V32/51, die zich onderscheidt door bijzondere vondsten en een rijk botspectrum, ligt het importpercentage op 32% maar dat zegt meer iets over de nabijheid van een keukenfunctie met veel kogelpotten, dan over een sitegemiddelde. We zien datzelfde patroon terug bij de 12^e-eeuwse keuken in de noordwesthoek van het terrein: in de daarmee geassocieerde bottendump ligt het importpercentage op 27,4%. De oververtegenwoordiging van kogelpotten in Paffrath- en kogelpotbaksels vertekenen ook hier het beeld door de functie van het gebouw. Uit de insteek van de westmuur van de aula komen juist hoge importpercentages van bijna 90%, maar hier zijn de aantallen scherven klein. Het leidt echter geen twijfel dat we met een belangrijk machtcentrum te maken hebben. Importpercentages zeggen dus alleen iets als ze op siteniveau per periode worden bekeken. Dan is 50% redelijk hoog, en slechts iets minder dan in Deventer, waar importpercentages tussen de 64% en 71% gebruikelijk zijn.⁴⁰² Beide plaatsen verschilden echter fundamenteel van functie. Deventer was in de 10^e en 11^e eeuw een handelscentrum en Zutphen (nog) niet. Enkele verschillen tussen deze sites zijn de lage percentages van reliëfbandamforen en Duisburgs aardewerk in Zutphen.⁴⁰³ Het relatief hoge importpercentage in de 10^e en 11^e eeuw sluit aan bij eerdere waarnemingen in de Zutphense ringwalburg (Bakkerstraat 12: 50% in de 11^e eeuw, Kolenstraat 7: 65% in de 11^e eeuw). De aanwezigheid van het paltscomplex en de hoge adel en geestelijkheid die daaraan verbonden waren, hadden blijkbaar wel hun invloed op de importen in de nederzetting.⁴⁰⁴

De lagere importpercentages in de 12^e eeuw zijn ook representatief voor Zutphen als geheel en de rurale omgeving: in de eerste helft van de 12^e eeuw ca. 35% (Zutphen-Stadhuis kelder erf 4, zie 8.3.2, Houtmarkt 67, Kolenstraat 7,

⁴⁰² Mittendorff 2007, 287.

⁴⁰³ Mittendorff 2007, 185, 187. RBA = in Deventer gemiddeld 3,5%, in Zutphen minder dan 0,5%, Duisburg = in Deventer gemiddeld 1,2%, in Zutphen minder dan 0,5%.

⁴⁰⁴ De lagere importpercentages van Bakkerstraat IV (44,7%) en Waterstraat 26 (35,7%) worden veroorzaakt door hun ruime datering in XB-XIIA, waarbij importarmere perioden het beeld vertekenen. Bitter 1985-2, 46 afb. 9.

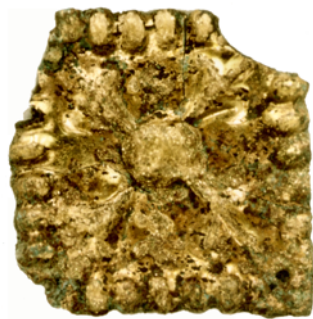
Bakkerstraat 12, Schupstoel 5 en Ooyerhoek (Eme)) en in de tweede helft van de 12^e eeuw duiken de percentages zelfs onder de 20% (Kolenstraat 7, Bakkersstraat 12, Zaadmarkt 91 (15%) en Ooyerhoek (Eme, 15%).⁴⁰⁵ Grote vondstcomplexen in de buurschap Leesten (Meijerink, 29%) en Warnsveld-Abersonplein (28%) wijken daar enigszins vanaf.⁴⁰⁶ Het importpercentage van de grafelijke keuken ligt met 27,4% nog aan de hoge kant en is vergelijkbaar met de laatstgenoemde rurale sites. De aanwezigheid van de graven van Gelre in Zutphen uit zich dus niet in hoge importpercentages, terwijl hun adellijke aanwezigheid wel af te lezen is in het rijke botspectrum (zie hoofdstuk 10). Een verklaring zou kunnen zijn dat door de oorlogen, die de graven van Gelre in de tweede helft van de 12^e eeuw met de bisschoppen van Utrecht voerden, de importen uit Deventer in mindere mate Zutphen bereikten. Toch blijft deze verklaring problematisch. Juist in deze periode ontstond in Zutphen een handelskolonie en waren de Gelderse banden met het Rijnland gunstig. Daar komt bij dat de kooplieden van Deventer hun bisschop niet altijd steunden en vaak de Gelderse partij kozen. De echte verklaring van de importdip in de tweede helft van de 12^e eeuw moet dus elders gezocht worden.

Van alle laatmiddeleeuwse aardewerkvondsten is slechts de kacheltegels aan te merken als een statussymbool. Tegels kwamen voor in de huizen en kastelen van de adel, hoge geestelijkheid en de rijkste burgers. De hertog van Gelre behoorde natuurlijk tot de hoogste klasse.

9.3 Metaal

9.3.1 Bijzondere vondsten

Vondstcomplex HvdK-51 (en 32) dateert, zoals we zagen, waarschijnlijk uit de eerste helft of het midden van de 11^e eeuw (Sanke periode 4, overgang 5). Daarmee is de kuil dus te verbinden aan de eerste gebruiksfase van de tufstenen aula. In de kuil zijn twee zeer opvallende vondsten gedaan. Allereerst is er de vondst van gouddraad, dat onmiskenbaar van textiel afkomstig is. Helaas is de vondst aan het einde van de opgraving zoekgeraakt. Zeker zo bijzonder is de vondst van een vergulden beslagplaatje van (zeer waarschijnlijk) gordelbeslag. Het plaatje op een basis van koper met een dikke goudlaag meet 25 x 25 mm. Op de voor-

zijde is in reliëf een Andreaskruis te zien waarvan de kruisarmen uitlopen in lelies (*fleur de lis*). Centraal in het kruis is een bolle ronde knop. Het kruis is gevat binnen een parelrand. Beide vondsten wijzen op een drager van zeer hoge komaf. Wereldlijke vorsten en bisschoppen droegen gouden kledingaccessoires, van de lagere klassen verwacht men dat niet.

Het kruismotief op het beslagplaatje komt onder meer voor op een rijk vergulde boekband (ach-

9.54: Het vergulde beslagplaatje

⁴⁰⁵ Groothedde 1996a; Fermin & Groothedde 2007, 18-19; Van Straten & Fermin 2012, 141-148.

⁴⁰⁶ Leesten-Meijerink: twee opeenvolgende waterputten 1143 - begin 13^e eeuw (Van Straten & Fermin 2012, 141-148); Warnsveld-Abersonplein (Fermin 2011b).

9.55: Het moment van de vondst van het vergulde beslagplaatje in de afvalkuil.

9.56: Een beslagplaatje uit het domein van Osnabrück.

9.57: Vergulde boekband uit de 10^e eeuw uit het klooster Corvey.

terzijde) uit het rijksklooster Corvey.⁴⁰⁷ De band dateert uit de 10^e eeuw. Een vergelijkbaar verguld beslagplaatje van een zwaardgordel is opgegraven in de Domburg te Osnabrück. De decoratie bestaat hier uit acanthusmotieven.⁴⁰⁸

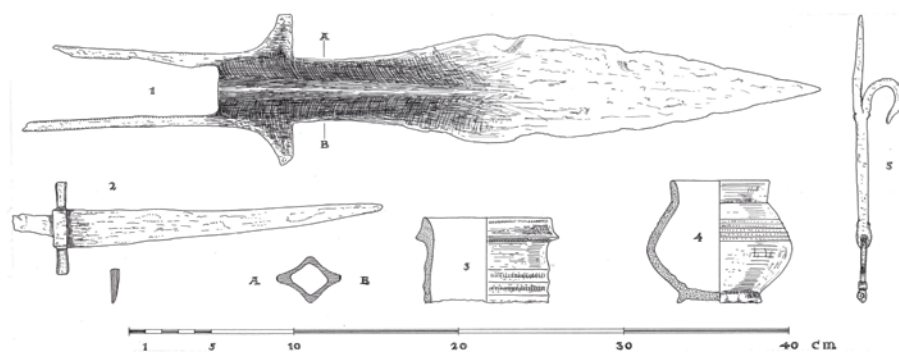
9.3.2 De metaalvondsten van de opgraving van 1946

Onder de ijzeren voorwerpen van de opgraving van 1946 zijn enkele stukken die het beschrijven waard zijn. Renaud beeldt er enkele af in zijn publicatie van 1950.⁴⁰⁹ Alle vondsten zijn bewaard gebleven en 65 jaar na dato alsnog geconserveerd door Restaura in Haelen. Van slechts enkele vondsten is uit de dagrapporten of uit Renauds beschrijving bekend waar ze gevonden zijn. Het gaat om een dolkje uit werkput 3 (datering: laatmiddeleeuws of 16^e-eeuws) en een 'jachtspriet' uit de 16^e eeuw uit de uitbraaksleuf in proefsleuf 1. Daarmee hebben we enig houvast wat betreft de datering van de sloop van de aula in de 16^e of vroege 17^e eeuw (Helleret 1635?). Een tafelmes met angel zal een benen of houten heft gehad hebben. Op grond van de vorm dateert het mes uit de 16^e of 17^e eeuw. De knijptang is, zoals Renaud terecht opmerkt, qua vorm vanaf de Romeinse tijd onveranderd gebleven en zonder context dus ondateerbaar. Een haak van messing diende vermoedelijk om een olielamp op te hangen. Ook hier lijkt de datering in de 16^e of 17^e eeuw te liggen. Verder is er een 23 cm

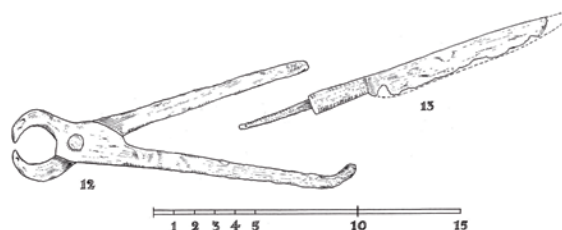
407 Brandt en Eggebrecht 1993, 413 (plaat IV-71).

408 Schlüter 2000, 202 & 205, Abb. 9.

409 Renaud 1950, 29 & 31-32.

9.58: Diverse metaalvondsten en aardewerk uit de publicatie van Renaud.

9.59: Nijptang en tafelmes.

9.60: Nijptang na conservering.

9.61: Tafelmes na restauratie.

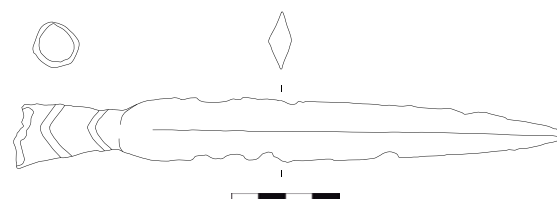
9.62: Dolkje na conservering.

9.63: Messing haak na conservering.

9.64: Knijpschaar (wolschaar) na conservering.

9.65: Lanspunt met chevronversiering op de schacht.

9.66: Lanspunt na restauratie.

lange ijzeren knijpschaar gevonden, ook zonder vondstnummer. Renaud maakt geen melding van deze vondst in zijn publicatie. Dit soort grote scharen zijn in verband te brengen met de textielnijverheid (lakenproducenten: wandsnijders, droogscheerders, ververs etc.). In 1532 verplaatste de stad de lakenramen van een terrein buiten de Saltpoort naar het plein 's-Gravenhof, in of naast het hoofdgebouw, zo blijkt uit de erfwissel die dat jaar plaatsvond tussen de hertog en de stad.⁴¹⁰ Die lakenramen hebben daar het grootste deel van de 16^e eeuw gestaan. Waarschijnlijk is de knijpschaar met deze activiteit in verbinding te brengen.

Het meest intrigerende object is een 21 cm lange ijzeren lans- of speerpunt met holle schacht. Op de schacht is een versiering van een chevronmotief (kepermotief) aanwezig. Ook van deze vondst maakt Renaud geen gewag en ook hier helaas geen vondstnummer. Dit lijkt echter wel de enige vondst te zijn die uit de vroege of volle middeleeuwen kan dateren, al is een laatmiddeleeuwse datering niet uitgesloten. De vormontwikkeling van dit soort wapens is vanaf de Romeinse tijd beperkt, al leverde een zoektocht in de literatuur en op internet vooral gelijkende speren op uit de Karolingische tijd en volle middeleeuwen.⁴¹¹ Het chevronmotief kan een extra aanwijzing zijn voor een datering in de volle middeleeuwen. Het motief komt in de romaanse bouwkunst veel voor, in tegenstelling tot andere perioden. Op de keramiek is het chevronmotief vooral bekend op 13^e-eeuws protosteengoed uit het Rijnland.

De twee gevonden munten op de opgraving van 1946 zijn niet bewaard gebleven. Het gaat om een zilveren muntje (*denier* of *obool*) van Floris V, geslagen te Dordrecht en een *jeton* (een propagandapenning) van Philips II met op de keerzijde zijn vrouw Elisabeth van Valois of Anna van Oostenrijk uit ca. 1570.

In Huize van de Kastele, werkput 3, kwam uit de bovenste egalisatielaag in het profiel een zilveren drieplak, geslagen te Zutphen in 1582. De munt heeft een klop van de stad Zutphen. Deze munten zijn op 19 januari 1583 geklopt om de waarde ervan te garanderen.⁴¹² Het verlies van het nauwelijks gesleten muntje is in verband te brengen met de gronduitgifte en egalisatie van het westelijke hofterrein kort na 21 januari 1583 (zie afb. 7.31).

9.67: Zilveren drieplak of *reaaltje* van de stad Zutphen. Geslagen in 1582 en geklopt op 19 januari 1583.

⁴¹⁰ Doornink-Hoogenraad 1950, 37.

⁴¹¹ Van Heeringen 1995, 179, afbeelding 119e toont een vergelijkbare lans uit de Karolingische tijd.

⁴¹² Van Beek & Fortuyn-Drooglever 1990, type 8a. Vondstcode HvdK130.

9.4 De Herculesgem

In werkput 1 van de opgraving Huize van de Kastele werd in een kuil of greppelstructuur (HvdKV43) een Romeinse gem van een nicolo-agaat aangetroffen. Daarop staat een zeer verfijnde afbeelding van de halfgod Hercules gesneden. De datering van de vondst kan worden gesteld op het einde van de 1^e eeuw of het begin van de 2^e eeuw.⁴¹³ De vondst is door de auteur in 1994 uitvoerig in een artikeltje beschreven. In 1994 werd de gem toegeschreven aan de Romeinse bewoning ter plaatse, waarbij het voorbehoud gemaakt werd dat de gem ook in de volle middeleeuwen kan thuishoren.⁴¹⁴ De kuil dateert onmiskenbaar uit later tijd dan de Romeinse tijd maar bevat veel opspit uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen. De nadruk van de vondsten lijkt zelfs met ruim 90% op de Merovingische tijd te liggen. Een kogelpotscherfje verraadt dat de kuil uit de volle middeleeuwen moet dateren. De laag erboven, HvdKV38, is gedateerd rond 1000. Aangezien we met een jonge contextdatering van de gem rekening moeten houden, wordt de vondst hier vermeld. Het is immers niet ongebruikelijk dat Romeinse gemmen werden verwerkt in boekbanden, kledingaccessoires en juwelen in de vroege en volle middeleeuwen en dergelijke objecten kunnen op het paltsterrein aanwezig geweest zijn. Het is ook denkbaar dat de gem nog in de oorspronkelijke Romeinse ring zat.

In de burg van Sint-Oedenrode werd eveneens een gem opgegraven. Het gaat om een amethyst uit de Hellenistische periode met daarop een hoofd met een gekruld kapsel. De gem is in een gouden parelrand gevat en diende (secundair) als hanger. De afgebeelde persoon is onlangs geïdentificeerd als Heracles.⁴¹⁵

Alhoewel de Hellenistische gem van Sint-Oedenrode kan worden verklaard als roofbuit uit de Oriënt tijdens een van de kruistochten, zal de Zutphense Herculesgem, als het een middeleeuwse context heeft, afkomstig zijn uit een van de vele Romeinse vindplaatsen die in de volle middeleeuwen werden vergraven voor de winning van bijvoorbeeld bouwmaterialen.

Is het toevallig dat beide gemmen Hercules afbeelden? Volgens dr. Platz was Hercules als halfgod een populaire personificatie van de (hoge) adel in de middeleeuwen en renaissance.

9.68: Gem van een nicolo-agaat, eind 1^e tot begin 2^e eeuw, met daarop een staande Hercules met attributen.

⁴¹³ Datering door gemmenspecialiste dr. Gertrud Platz van de Staatliche Museen zu Berlin op zaterdag 14 mei 2011 op het symposium 'De Burcht van Rode' te Sint-Oedenrode.

⁴¹⁴ Groothedde 1994, 13.

⁴¹⁵ Identificatie door gemmenspecialiste dr. Gertrud Platz van de Staatliche Museen zu Berlin. Lezing 'Herakles in Brabant' op zaterdag 14 mei 2011 op het symposium 'De Burcht van Rode' te Sint-Oedenrode.

9.5 Een speelschijf

In vondstnummer 30 van Huize van de Kastele (werkput 2) werd een ronde benen schijf gevonden die neutraal als ‘speelschijf’ omschreven kan worden. Uitgaande van de datering van de laag in de tweede helft van de 11^e eeuw (8.5.3), zal deze vondst ook uit de 11^e eeuw dateren. De schijf heeft een diameter van 20 mm en is voorzien van een kerfsnede-decoratie in zigzagmotief rond een punt-cirkel aan de bovenzijde. De decoratie heeft wat weg van een margriet. De schijf doet denken aan een damsteen, maar het is onwaarschijnlijk dat in de 11^e eeuw dit spel al in Noord-Europa werd gespeeld. Dammen, althans de voorloper ervan, kwam in die tijd vanuit de Moorse wereld net in Spanje voor en raakte pas eeuwen later in onze streken in zwang. Eerder moet gedacht worden aan het molenspel dat al vanaf de vroege middeleeuwen in onze streken gespeeld werd.⁴¹⁶ Een aardige parallel komt van het paltsterrein van Tilleda. Op deze benen speelschijf zijn vijf ogen geboord.⁴¹⁷

9.69: HvdK-30: Benen speelschijf.

9.70: Benen speelschijf uit Tilleda.

9.6 Vondsten van de archeologische begeleiding in 2012

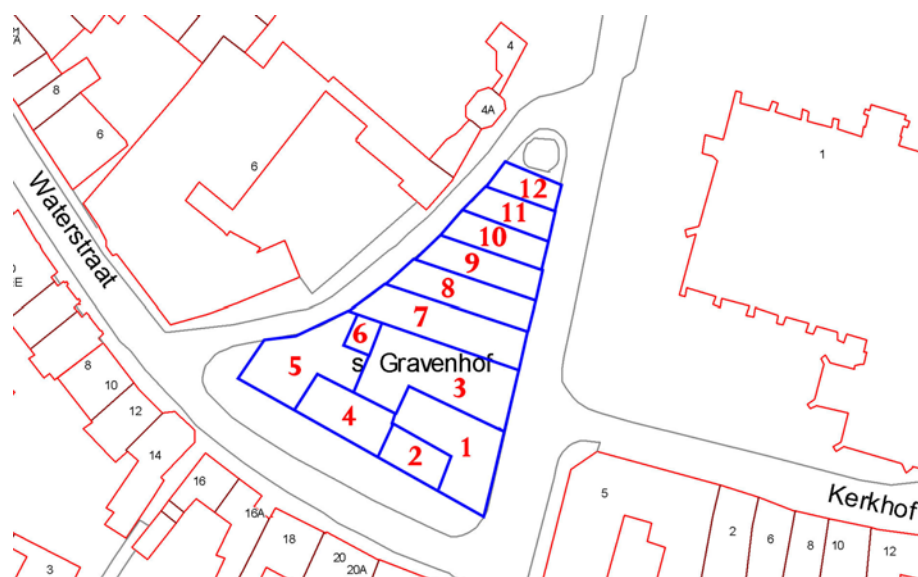
In het najaar van 2011 en 2012 is het plein 's-Gravenhof binnen de paaltjes (zone ‘betaald parkeren’) herbestraat. Het gebied heeft sinds 2002 de status van archeologisch rijksmonument. Bodemingrepen, dieper dan 30 cm zijn niet toegestaan. Er zijn daarom afspraken gemaakt dat er geen grond zou worden afgegraven en afgevoerd en dat alleen de toplaag verbeterd zou worden. Het grondwerk zou tot maximaal 5 cm diepte plaatsvinden. Besloten werd, gezien het grote belang van de onderliggende vindplaats, om het werk wel archeologisch te begeleiden. De toplaag van 5 cm dikte is tijdens het werk onderzocht op vondsten. Dat gebeurde zowel met de troffel als met de metaaldetector. Het

9.71: 's-Gravenhof 2012. Het plein is zowel met de troffel als met de metaaldetector onderzocht. Hier hanteert Frank Groothedde voor het eerst de detector. De detectorspecialisten Sicco Siegers en Erik Lammers deden de meeste vondsten.

⁴¹⁶ Tot de inventaris van het beroemde Gokstadschip uit de 9^e eeuw behoorde een molen-spel. De spelregels worden in het 13^e-eeuwse boek der spelen van Alfonso X de Wijze beschreven.

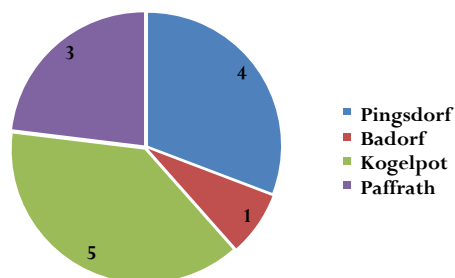
⁴¹⁷ Eberhardt & Grimm 2001, 64, Tafel 18a.

9.72: ligging van de onderzochte vakken op het plein met bijbehorende vondstnummers.

gebied is in vakken opgedeeld om een ruimtelijk beeld van de vondstspreading te krijgen. Bepalend daarbij was de beschikbare zone die op dat moment werd herbestraat en dus open lag. Daarbinnen werd nog onderscheid gemaakt in zones die op de dichtgegooide werkputten van de opgraving van 1946 lagen. In 2011 en begin 2012 werd het zuidelijk deel van het plein herbestraat en onderzocht, in het najaar van 2012 het noordelijk deel. Dit leverde de vondstnummers 1 t/m 12 op.

De top laag heeft uitsluitend klein en sterk gefragmenteerd vondstmateriaal opgeleverd. De top laag is regelmatig vergraven, vertrapt en aangereden. De oudste vondsten dateren uit de Karolingische tijd en volle middeleeuwen. Het gaat om vier scherven van Pingsdorfaardewerk die vooral uit het zuidelijk deel van het plein komen. Een enkel stuk zou ook nog Badorfaardewerk kunnen zijn. Ook een verbrande scherv is waarschijnlijk van een Badorfbaksel. Verder zijn vijf kogelpotscherven en drie scherven met een Paffrathbaksel gevonden.

Tabel 12: Aardewerkpercentages van 's-Gr2012 in de volle middeleeuwen.

Het voorkomen van oud materiaal in de top laag is op zich niet vreemd want de dichtgegooide werkputten van 1946 bevatten natuurlijk veel opspit vanuit de oudste lagen. Het is opvallend dat er Pingsdorfaardewerk is gevonden omdat deze vondstcategorie nagenoeg ontbreekt in het vondstmateriaal van 1946. Rond het plein is Pingsdorfaardewerk wel in overvloed gevonden. In 8.3.1 is opgemerkt dat het plein tussen 900 en 1200 mogelijk schoon werd gehouden,

maar waarschijnlijker is het dat de opgravers van 1946 weinig materiaal hebben verzameld in de niveaus waarin Pingsdorfaardewerk voorkomt. Badorfaardewerk is in 1946 wel veelvuldig verzameld, maar die scherven komen uit de paalkuilen van de houten zalen. Renaud maakt wel melding van het voorkomen van Pingsdorfaardewerk bij het verdiepen van de vlakken, maar het materiaal is dus niet verzameld.⁴¹⁸

Eén andere vondst is eveneens het vermelden waard. Het betreft een bronzen onderdeel van vermoedelijk paardentuig. Een ringetje voor een riempje aan het uiteinde is afgebroken. De stijl van decoratie doet een datering in de Karolingische tijd of volle middeleeuwen vermoeden.

9.73: Bronzen paardentuig(?), gevonden tijdens de herbestrating van het plein 's-Gravenhof in november 2012 ter hoogte van Renauds sleuven 4 en 5. Het afgebroken ringetje is rechts te zien.

De 13^e eeuw is goed vertegenwoordigd met twaalf scherven protosteengoed en twee scherven bijnasteengoed. Ook het meeste 13^e-eeuwse materiaal is vooral op het zuidelijke deel van het plein gevonden, vooral in de zone waar werkput 6 lag (n=7).

Vondstmateriaal uit de periode 1300 tot 1500 is nog ruimer vertegenwoordigd met 28 fragmenten van Siegburger steengoed (14^e en 15^e eeuw) en een steengoedscherf uit Langerwehe. Dit materiaal is zowel in het noordelijk als het zuidelijk deel gevonden. Een deel zal opspit uit de opgravingen zijn, maar het komt ook in de toplaag van het niet-opgegraven terrein voor. Postmiddeleeuws aardewerk is in overvloed gevonden. We gaan in dit verband hier niet verder op in. Er zijn in totaal 34 munten geborgen. De oudste munten betroffen een kwart stuiver van Deventer uit 1517 en een kwart stuiver (vierling) van Nijmegen (zonder jaar) uit dezelfde tijd. Deze twee munten zijn op het noordelijke plein-deel gevonden.

9.73: Halve stuiver van Deventer, 1517. Gevonden in november 2012 even ten zuiden van de huidige Wilhelminaboom, dicht onder de bestrating.

De 17^e eeuw is opvallend afwezig onder de munten. Uit de 18^e eeuw dateren twee Gelderse duiten (1761 en 1780), een Hollandse duit en een kwart Stuber uit 1758 uit Wied-Runkel. De 19^e eeuw is ook opvallend afwezig, op een zilve-

⁴¹⁸ Renaud 1950, 28.

ren dubbeltje van Willem III uit 1889 na. Dit dubbeltje is gevonden op de plaats (vondstzone 8 aan de oostzijde) van de vooroorlogse Wilhelminaboom, geplant in 1898. Mogelijk is de munt tijdens het planten verloren. De afwezigheid van munten tussen grofweg 1800 en 1920 kan verklaard worden doordat het plein geplaveid was en schoongehouden werd.

De munten uit de decennia voor de Tweede Wereldoorlog (drie leeuwcenten, 1914/41, 1920/29, 1930 en een halve cent uit 1936) zijn daar mogelijk door de oorlogsschade aan het plein (bomkraters, mortierinslagen) of door de opgravingen van 1946 terechtgekomen. Dat geldt ook voor de vier zinken oorlogscnten uit 1941 tot 1944. Na de oorlog werd het plein gebruikt als parkeerterrein. Dat verklaart de grote hoeveelheid kleingeld, vooral centen ($n=15$), uit de periode 1948 tot 1974. De Tweede Wereldoorlog is ook vertegenwoordigd door vijf kogelhulzen van de Duitse Mauser type Karabine 98, kaliber 7,92 mm uit 1944.

De metaaldetectie heeft tal van andere voorwerpen opgeleverd. Het overgrote deel dateert van na 1550. Hieronder zijn knopen, gespen, beslagstukjes, ornamentjes, een kledinghaak, een loden snorrobot en veel ondefinieerbaar schroot. Een fragment van een ijzeren sleutel dateert zeker uit de middeleeuwen. Een ijzeren fragment van een (mogelijke) grote knijpschaar zou uit de 16^e eeuw kunnen dateren omdat er toen lakensnijders in en om de oude tufstenen aula werkten (zie 7.3 en 9.3.2). Een klein fragmentje van een tin-loden pelgrimsinsigne was helaas niet nader te determineren.

Vermeldenswaard zijn tot slot drie bronzen fragmenten van (mogelijk) kleine klokken (vondstnummers 3, 6 en 9). Samen met veel andere brokken bronschroot kunnen deze fragmenten wijzen op de activiteiten van klokkengieters. Bij de opgravingen van 1946 zijn twee klokgietsplaatsen gevonden waar klokken voor de Sint-Walburgiskerk zijn gegoten (zie 7.3). Vermoedelijk gebeurde dit kort na de torenbrand van 1446. De fragmenten kunnen resten zijn van de ‘spijs’ van oudere klokken en schroot, bedoeld om omgesmolten te worden.

